

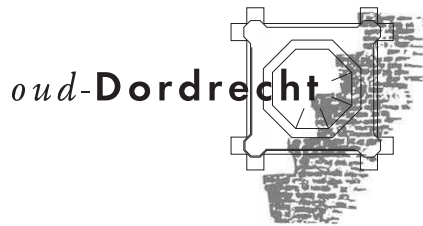
oud-Dordrecht

31ste JAARGANG - 2013 nr. 1



tijdschrift van de historische
vereniging *oud-Dordrecht*

Tijdschrift van de historische Vereniging Oud-Dordrecht



Dordrecht, juni 2013
31^{ste} jaargang, nummer 1
ISSN 1570-1506

Bestuursbericht

Beste leden, het nieuwe jaar is voor de vereniging weer goed begonnen. Ons jaarboek *Een zoete belofte* mocht 21 maart jl. gepresenteerd worden. De titel klinkt bijna romantisch, het boek is dan ook een prachtige uitgave geworden over de suikernijverheid in de 17^{de} tot de 19^{de} eeuw in Dordrecht. De presentatie in het West-Indisch Huis was een zeer mooie bijeenkomst, met dank aan de organisatoren en niet in de laatste plaats aan onze redactie.

Een belangrijke bijdrage aan het realiseren van dit jaarboek is geleverd door het Rabo-fonds. Via dit fonds biedt Rabobank Drechtsteden ondersteuning aan maatschappelijke,

economische, duurzame en culturele projecten in de Drechtsteden. De betrokkenheid van Rabobank Drechtsteden is een onderscheidende factor van betekenis. Het bestuur is dan ook zeer verheugd, dat de commissie van leden van de bank de aanvraag van onze vereniging positief heeft beoordeeld en besloten heeft tot een bijdrage aan dit project.

Wat de komende jaarboeken



De presentatie van het jaarboek (foto's: Jan van Tour).



Aanbieding van het eerste exemplaar van het jaarboek aan Riek van Blokland-Visser (foto: Jan van Tour).

betreft, zitten we aardig op schema. Het ligt de bedoeling, dat in 2014 een boek verschijnt over de firma Van Wageningen en in 2015 over de Munt. Voor de jaarboeken van 2016 en 2017 zijn al vergevorderde plannen, voor respectievelijk een studie over de schilder/tekenaar Aart Schouman en over 'Dordtse gevels'.

Wat de samenwerking met andere organisaties betreft valt te melden, dat wij op regelmatige basis contact hebben met Stichting Vrienden van de Grote Kerk en met Stichting De Stad. Met laatstgenoemde organisatie is op 15 april een gezamenlijke debataavond georganiseerd over de historische Dordtse (winkel)puien. Deen Schut van de Monumentencommissie heeft namens onze vereniging deelgenomen in de forumdiscussie.

Nog steeds vraagt het bestuur aan u allen om ervoor te zorgen dat ons ledenbestand verder doorgroeit. U bent tenslotte onze beste ambassadeurs! Als bestuur hebben we ons gebogen over de mogelijkheid om wat meer jonge



Algemene Ledenvergadering van 9 april in de Trinitatiskapel: kandidaat-bestuurslid Peter van Rooden stelt zich voor (foto: Kees Sigmond).

mensen in onze activiteiten te betrekken. Wij denken daarbij aan de leeftijdsgroep vanaf ongeveer 30 jaar. Maar ook denken wij aan initiatieven om de schooljeugd meer kennis te laten maken met de plaatselijke historie, met name door het gebruik van moderne 'social media'. Wij komen hier later nog wel op terug.

De lezing die op 19 februari gehouden is in de Trinitatiskapel door Caty Kroon was zeer herkenbaar. Zeker voor de ouderen onder ons. Het onderwerp was haar boek over de verdwenen winkels in Dordrecht. Deze avond werd goed bezocht.

Binnen het bestuur van de vereniging zijn ten opzichte van vorig jaar enkele wijzigingen. Er zijn vacatures in het bestuur ontstaan door het aftreden van Marloes Bax, Anthon Grootenboer en Jan Jongeneel. Marloes heeft het erg druk en kan het redactiewerk, dat zij gelukkig blijft doen, niet combineren met een bestuursfunctie. We bedanken haar voor de frisse inbreng in ons bestuur. Jan Jongeneel dacht eerder te kunnen stoppen met zijn werk binnen het onderwijs, maar als gevolg van de door de overheid ingevoerde wijzigingen gaat dit niet lukken, vandaar deze beslissing. Anthon Grootenboer heeft er de maximale termijn van zes jaar op zitten. Hij heeft als tweede secretaris en als coördinator van de bezorging van onze tijdschriften en boeken veel voor de vereniging betekend. Ook hem zijn we veel dank verschuldigd. Gelukkig blijft hij nog enige jaren de distributie van de publicaties verzorgen, samen met de heer Wuister. Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 9 april jl. heeft Anthon voor zijn vele werk de bronzen legpenning van de vereniging gekregen.



Uitreiking van de bronzen legpenning aan vertrekkend bestuurslid Anthon Grootenboer (foto's: Kees Sigmond).

Dordrecht als centrum van de Rijsleepvaart in het stoomtijdperk

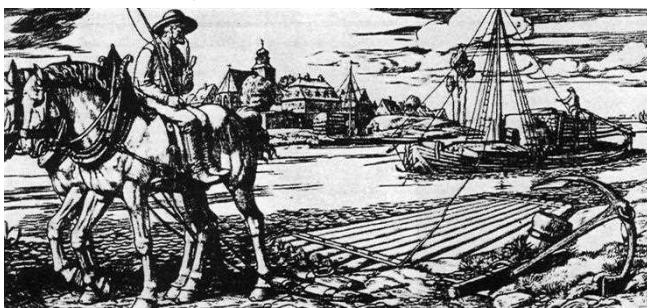
Michiel van Mourik Broekman¹

Bij mijn eerste bezoek aan Thijs Schless, oud-reder, was ik al onder de indruk toen ik aanbelde bij zijn huis op het Bolwerk, hoek Merwekade: prachtig glanzend koperwerk op de deur, binnen de sfeer van een museum, gangen en trappen behangen met oude prenten en kaarten van Dordrecht en omgeving, veel antiek in de kamers. Thijs Schless nodigt mij uit aan een tafeltje in de erker met het mooiste uitzicht op het drierivierenpunt dat je je kunt voorstellen. Als ik naar de herkomst van zijn Duitse naam vraag, zijn we al meteen op dreef en krijg ik een boeiend verhaal te horen van een stuk Rijnvaartgeschiedenis.

Van jagen naar slepen

Mijn grootvader Gerhard (1849-1924) woonde in Ginderich/Perrich, dat ligt aan de Rijn tegenover Wesel. Hij erfde van mijn overgrootvader een groot boerenbedrijf, met o.a. veel paarden. In de tijd dat alles nog zeilvaart was op de Rijn is hij die paarden gaan inzetten om schepen te gaan ‘jagen’.² De zeilschepen moesten tussen Xanten en Wesel vaak worden gejaagd, omdat er plaatselijk meer stroom liep en door bochten in de Rijn kwam de wind vaak uit de verkeerde hoek. Om deze nieuwe bedrijvigheid uit te oefenen, pachtte hij van de staat Pruisen het jaagrecht van de regionale dijken. Zo kwam hij in contact met de wereld van de Rijnvaart.

Omstreeks 1880 vond mijn grootvader een compagnon in Ruhrort, die door had dat het een goede investering zou zijn om een stoomsleepbootje in te zetten op dat bochtige parcours. Immers niet overal kon je met paarden direct aan het water komen en ook de aanwezige schipbrug van Wesel vormde een



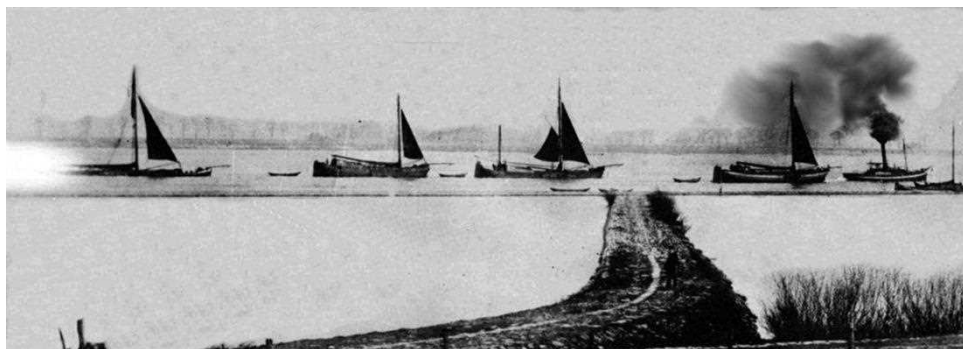
Een ‘Treidelkahn’, gejaagd met twee paarden. De voerman zit schrijlings op zijn paard om de sleep te kunnen zien (coll. W.A.A. Suijkerbuijk).

obstakel voor de paardentractie. Verder kon je met een bootje de monding van de Lippe bereiken en omdat je niet meer afhankelijk was van een jaagpad je nog verder slepen dan met paardentractie mogelijk was.

1 Lid van de werkgroep Oral History van Vereniging Oud-Dordrecht.

2 Het voorttrekken van een schuit met een of meer paarden.

Zij waren de eersten die dat aandurfden. De aankoop van de eerste sleepboot, de in 1885 gebouwde *Hendrina-Wilhelmina*, was een goede beslissing; de zaken gingen



De sleepboot Hendrina-Wilhelmina van Gerhard Schless op de Beneden-Rijn in 1898 (coll. M.C.M. Schless).

voorspoedig. Vier van zijn zoons leerden het vak van sleepbootkapitein en nadat ze hun ‘Rijnpatent’ hadden gehaald kocht mijn grootvader voor hen een sleepboot. Zo groeide de zaak. Het domicilie Ginderich/Perrich was ondertussen verplaatst naar Ruhrort bij Duisburg. Kort na de eeuwwisseling voer mijn grootvader als kapitein op de *Johanna*, de oudste zoon Gerhard voer op de sleepboot *Gerhard*. Al rond 1905 had hij te kennen gegeven als zelfstandig sleepbooteigenaar verder te willen. De andere drie zoons, Heinrich (Hent), Wilhelm (Wim) en Ludwig (Lud), bleven bij elkaar. In 1907 kwam de grote sleepboot *Ludwig* in de vaart waarop oom Hent kapitein werd en mijn vader (Wim) stuurman. In 1913 werd mijn vader kapitein op de nieuwe sleepboot *Wilhelm*. De sleepboten *Johanna*, *Ludwig* en *Wilhelm* zijn respectievelijk in 1903, 1907 en 1913 bij de Dordtse scheepswerf Huiskens & Van Dijk gebouwd. Mijn grootouders, echte varens mensen, hebben voor zover wij weten altijd gevaren en zijn pas op latere leeftijd in Emmerich aan de wal gaan wonen. De drie zoons richtten een sleepagentschap op aan de Damstrasse in Ruhrort; hun zwager Johann Koopmann ging dit kantoor beheren.

We zitten nog in Duitsland, maar hoe komt nu Dordrecht in beeld?

In de opkomende stoomperiode werd Dordrecht belangrijk als ‘wisselstation’ voor de vaart naar België. Voor de vaart van en naar België via de brakke en zoute en vaak ook woelige Zeeuwse wateren werden namelijk aan de sleepboot andere eisen gesteld dan aan de voor de Rijnvaart gebruikelijke sleepboot. Konden de sleepboten op de Rijn nog worden gekoeld met gewoon rivierwater, voor de vaart over brak en zout water dienden de sleepboten voorzien te zijn van een gesloten koelsysteem met zoutvrij water, omdat anders de leidingen aangetast zouden worden. Verder werd door belemmeringen als breedte van kanalen en de capaciteit van de sluizen in de regel gevaren met kleinere stoomsleepboten en sleepscheepen zoals spitsen, kempenaars en andere, kleinere vaartuigen. Gaandeweg ontstond voor deze vaart op de Zeeuwse stromen een min of meer specifieke sleepboot, de ‘Zeelandboot’ of ‘benedenboot’. Dordrecht werd vanwege zijn aantrekkelijke ligging én als wisselstation door velen ‘uit den vreemde’ gekozen als woonplaats/domicilie. Het was dan ook niet vreemd dat mijn ooms in

Ruhrort besloten de hoofdvesting van Ruhrort te verleggen naar Dordrecht en dan natuurlijk aan de Merwekade: eerst hoek Melkpoortje, daarna hoek Bolwerk en tenslotte hoek Boombrug, in een gloednieuw pand.



Dordrecht, de Merwekade omstreeks 1900 (coll. M.C.M. Schless).

Als wisselstation bezorgde Dordrecht velen werk. Van heel Nederland stonden hier de meeste particuliere sleepbooteigenaren geregistreerd. Aan de Merwekade waren de kantoren van sleepagenten Franzen, Leermakers, Janssen, Aarens, Hasselo, Bruijs, Muller, Hoogenboezem, Schless, Van den Bosch, Jegen en Gommers te vinden. Beurtvaartkantoren als Van Loon, Lamers en Buytenhek hadden allerlei beurtgoed op de Merwekade liggen en de lossende/ladende beurtvaartschepen zorgden voor veel bedrijvigheid. In de direct achterliggende straten konden de schippers voor hun scheepsvictualiën terecht bij Gelissen, Van Deurzen en Fransen. Voor scheepslantaarns was er de firma Zock, voor verf de firma Luyten, voor de vlaggen en zeildoek de firma Hageman, voor de kolenbunkering waren er de bedrijven Hageman, Van den Bosch en Looman. Aan de Riedijkshaven en aan het Wantij lagen de scheepswerven van H.J. Koopman en Hoebee. Aan de Kuipershaven was machinefabriek Straatman gevestigd, zijn buurman Verwaal was het adres voor ankers en kettingen. Voor een loods op de Zeeuwse wateren kon men terecht bij de Dordtse loodscentrale in de Groothoofdspoort. Op het water was er de 'parlevinker' van Kooijman en kon je de 'spido' van C. Beek aantreffen. Voeg hierbij de vele kruideniers, slaggers, en andere neringdoenden en het mag duidelijk zijn dat velen hun brood niet alleen op het water maar ook aan het water verdienden.

Van sleperij naar rederij

De kracht van de particuliere rederij lag in het feit dat de grote kolen- en staalbedrijven (de Franse staat, Krupp en Thyssen in Duitsland) weliswaar eigen rederijen hadden, maar gebruik maakten van particuliere reders voor de fluctuaties in de markt. Beide partijen hadden daar voordeel bij. De glorie tijd van ons bedrijf was de periode dat vrachtschepen nog geen eigen voortstuwing hadden en dus waren aangewezen op sleepboten. De vloot van het hele bedrijf bestond tussen 1930 en 1960 uit 23 eigen sleepboten, herkenbaar aan de gele 'S' op de schoorsteenpijp, twee sleepschepen en vijf motorvrachtschepen.

De Rederij H. Schless was toen de grootste particuliere rederij in Nederland. Steeds meer particuliere sleepbooteigenaren sloten zich bij ons aan. Zij hadden daar voordeel bij: ze werden zo beter van werk voorzien, hoefden niet zelf het contact op de beurs te onderhouden en ons bedrijf was een grote onderhandelingspartner voor de grote jongens van de kolen- en staalbedrijven.

Maar nog even over die schepen met zo'n gesloten koelsysteem, hoe...

Ho, meneer Broekman, je hebt 'schepen' en 'boten' en die termen mogen niet verward worden! Schepen vervoeren een lading en boten trekken of duwen met hun voortstuwing. In de tijd waar we over praten – tot ongeveer 1960 – hadden grote schepen in de regel nog geen eigen voortstuwing, wel een roer en ook een volledige uitrusting voor schipper en matroos. Die schepen werden door een sleepboot gesleept. Een sleepschip had een schipper, een sleepboot had een kapitein.

Maar eerst nog wat meer over de Rijsleepboten, meestal 'boven'- of 'streckeboten' genoemd. De 'bovenboot' was een sleepboot met een kracht variërend tussen pakweg 250 en 4.000 pk, particulier of van een rederij. De bemanning bestond uit een kapitein met z'n gezin, een machinist, stuurman, stoker en een of twee matrozen. De *Wacht am Rhein VIII*, vroeger een sleepboot van mijn oom en tante Hüttner-Schless – gebouwd in 1893 en tegenwoordig onder de naam *Pieter Boele* in de Wolwevershaven gelegen – is een goed voorbeeld hoe die grote Rijsleepboten eruitzagen. Daar zie je ook vóór de schoorsteen de hut voor het gezin van de kapitein; de rest sliep in kooien achterop langs de boorden. Bij de matrozen zag je vaak dat ze een vinger of een kootje misten, afgekneld bij het werken met trossen en kabels: ja, 't was gevaarlijk werk. De machinekamer was het hart van het schip en ... brandschoon! Dat was de trots van mijn vader; hij zei ook altijd, in de machinekamer moet je van de vloer kunnen eten. Een sleepboot trok vaak meerdere schepen. Je zag ze van hier over de Noord aankomen, honderden meters tot zelfs een kilometer lang. Elk schip had een eigen sleepverbinding met de sleepboot, de 'strang'. Dat was een staalkabel. Het laatste schip uit een sleep van bijvoorbeeld zes schepen, had dan een strang van ruim 900 meter. Alle sleepboten op de Rijn waren voorzien van strangenlieren. De grotere boten hadden in de regel vier strangenlieren waarop de sleepkabels zaten. Ze verschilden in lengte en dikte, al naar gelang van het vermogen van de sleepboot.

De schepen lagen verzameld op 'ankerplaatsen', tenminste als ze niet opzij van een zeeboot lagen om geladen of gelost te worden. In deze regio waren er vier grote ankerplaatsen, een bij Dordrecht, De Harmonie aan de Buiten Walevest, een bij Papendrecht, ter hoogte van het kerkje, en één bij Rotterdam, aan de Steenplaat, bij het

voormalige spoorstation Feijenoord. Enorme velden lagen daar, vele rijen dik, vijftig schepen was geen uitzondering. En dan was er nog De Merode, iets oostelijk van waar nu de Van Brienenoordbrug ligt; dat was dé ankerplaats voor het aanmaken voor Duitsland.

Maar hoe werd dan zo'n sleep geformeerd, dat moet toch ingewikkeld zijn met schepen die geen motor hebben en die bij zo'n ankerplaats midden in zo'n veld zitten?

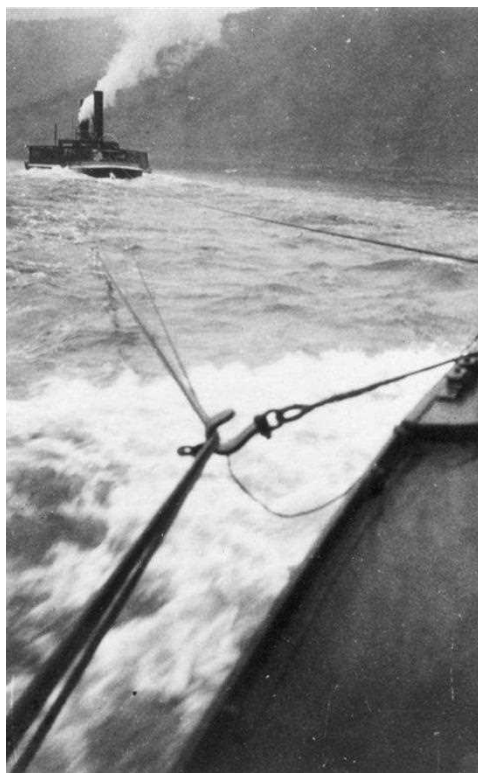
Dat was inderdaad een heel gedoe, het formeren van een sleep, het 'aanmaken'. Ik zal het u in detail vertellen. Het aanmaken van een sleep begon met een sleepbriefje, dat de sleepbootkapitein van ons ontving. De heren kapiteins van de boten kwamen op de doordeweekse dagen en op zondag rond de klok van vijf op kantoor bij de rederij of sleepagent om te horen of men de volgende dag moest varen. Men moest dit tijdig weten want als je de volgende ochtend om zes uur moest varen diende tijdig van tevoren begonnen te worden met het opstoken van de ketel, immers zonder stoom kon men niet varen. De stokers gingen dan kort na middernacht al aan boord om de boot vaargereed te maken. Zij die nog niet voor het zogenaamde 'eerste werk' waren ingedeeld kwamen de volgende ochtend rond negen uur weer op kantoor 'om te horen' en het sleepbriefje in ontvangst te nemen. Hier ging veel getelefoneer aan vooraf, om te weten te komen wanneer de schepen op de ankerplaats De Merode in IJsselmonde, aan de Buiten Walevest in Dordrecht of aan het kerkje van Papendrecht verwacht konden worden. Bij het uitschrijven van een sleepbriefje moest rekening gehouden worden met de waterstanden, het vermogen van de boot, zwaarsleepende schepen, de wensen van de opdrachtgever, enzovoorts.



Een aanmaakplaats De Merode bij Rotterdam-IJsselmonde (coll. W.A.A. Suijkerbuijk).

Aan de hand van het sleepbriefje kon de sleep worden samengesteld. De kapiteins hadden allen een grote kennis van de sleepscheperen. Men had het over ‘Dortmunders’ en ‘Rhein-Herne-kanaalscheperen’, of men gaf eenvoudig de grootte van het te slepen schip aan en sprak over een ‘1.700-tonner’, ‘3.000-tonner’, over ‘gemakkelijke’ of ‘zware’ slepen. Ook met kreten als een ‘Bakker-schip’ (een vernoeming naar de bouwwerf) of een ‘duizendplanker’ (een ‘Elbekaant’) wisten de kapiteins met wat voor scheperen men te maken kreeg. Kapiteins en personeel onder elkaar gaven ook aan dat er gevaren moest worden met bijvoorbeeld ‘1.300 last in-de-drie’: er stonden dan drie sleepscheperen met een gezamenlijke tonnage van 2.600 ton op het sleepbriefje.

Nu het feitelijk aanmaken van een sleep: een scherp schip had men graag op de eerste lengte en een schip met een stompe kop wat meer naar achteren. De diepgang was ook belangrijk, de bestemmingshaven was minder belangrijk, de scheepsgrootte wel weer. Laat ik u als voorbeeld noemen het aanmaken van een sleep aan De Merode bij Rotterdam-IJsselmonde, de verzamelplaats van de voor Duitsland bestemde schepen. De sleepboot begon met opzoeken van de schepen die op zijn sleepbriefje stonden. Men begon met het ‘benedenste’ schip. Dat gaf aan dit schip de strang op en tevens liet men weten op welke lengte het schip in de sleep kwam te hangen (bijvoorbeeld eerste, tweede of derde lengte). Soms lagen de schepen in de rij niet buitenop, dan werd de sleepstrang via het buitenste schip doorgegeven naar het schip of de schepen die tot de sleep zouden gaan behoren. Op het te slepen schip werd de sleepdraad altijd



Een ‘bittelhaak’ (coll. W.A.A. Suijkerbuijk).

met kruisslagen op twee bolders belegd en zogenaamd ‘knittelend’ vastgezet. Mochten de te slepen schepen in diverse rijen liggen dan werd vanaf het eerste schip naar het tweede schip gevaren, zodat die dus elk een eigen strang kregen. Had men uiteindelijk alle te slepen schepen vast, dan werd door seinen met de sleepvlag aan de sleepboot kenbaar gemaakt of men op de juiste afstand van zijn voorganger hing. Dit ging als volgt: de stuurman van de sleepboot stond bij de strangenlier. Hij keek naar het schip dat op lengte moest komen. De matroos van dit schip haalde net zolang de vlag op en neer totdat hij vond dat hij op de juiste afstand van het voor hem hangende schip was gekomen (tussen de tachtig en honderd meter). Dan ging de vlag in top. De sleepboot voer tijdens dit op lengte hangen langzaam totdat alles op de juiste lengte achter de boot hing. Was dit het geval dan begon voor de sleepscheperen – voor zover ze door middel van een ‘dreg’ de strang of strangen

van de achter hen hangende collega('s) nog niet in de brittelhaak hadden gelegd – het ‘strangen vissen’.

Strangen vissen? Brittelhaak?

Ja, om te zorgen dat zo’n sleep met bijvoorbeeld zes schepen niet gaat uitwaaiëren, omdat ze allemaal met een eigen strang rechtstreeks met de sleepboot verbonden waren, was het nodig dat alle strangen ook geleid werden via de voorliggende schepen, daar was de brittelhaak voor. Bij het strangen vissen moest men met de ‘strangendreg’ of ‘wolf’ de strangen van de achterhangende schepen opdreggen, om ze vervolgens in de eerder genoemde brittelhaak, aan bakboord op het voorschip, te deponeren. Zo konden de strangen niet meer over de grond schuren of achter een obstakel raken. Zodra alle strangen gevist en gebitteld waren kon de reis beginnen. De sleepbootkapitein liet dan vaak nog het ‘in Gods naam luiden’: driemaal twee slagen op de koperen scheepsbel en dan begon de reis.

Mocht u wel eens meevaren?

Ja! In mijn middelbareschooltijd mocht ik tijdens de vakanties meevaren (alles nog op stoom), heerlijk vond ik dat! Ik zat dan niet op de sleepboot – daar was te weinig plaats – maar op een sleepschip, vaak op de *Addio* van mijn oom en tante Pols-van den Noort. Ik herinner me nog zo goed hoe je op zo’n sleepschip in je kooi dan het zand in de rivier langs de huid van het schip hoorde schuren, een mysterieuze sensatie. En als je dan ’s ochtends om zes uur opstond en een lage mist over de rivier hing en de zon dan opkwam, paradijselijk vond ik het! En de stilte op het water. Op het sleepschip hoorde je geen geluid, je gleed door het water. Alleen het laten vallen en ’s morgens weer ophalen van de ankers was oorverdovend. Ik mocht helpen met de matrozen, met de puts water uit de rivier ophalen en daarmee het dek schrobben. Want van het laden met kolen en erts was het een geweldige smeerboel geworden. Wij waren stadskinderen, we genoten van dit simpele buitenleven.

U vertelde daarnet dat uw rederij in de bloeitijd wel 23 sleepboten had...

Bij onze rederij waren de sleepboten, sleepschepen en de motorvrachtschepen vernoemd naar familieleden, voornamelijk van de generatie van mijn vader en de mijne. Ons vlaggeschip, de stoomsleepboot *Herta* is bijvoorbeeld vernoemd naar een dochter van de zus van mijn vader, dus een nicht van mij. Wij hebben in 2005 nog haar 86^{ste} verjaardag gevierd in reünieverband met de Duitse en Nederlandse takken van de familie Schless.

Veel personeelsleden hebben heel lang bij ons gevaren. Enkele namen wil ik, zonder anderen tekort willen doen, hierbij noemen. Willem van Woercom is in de jaren twintig nog bij mijn vader aan boord van de *Wilhelm* begonnen als stuurman, is hierop kapitein geworden en heeft later in dezelfde functie bijna 25 jaar op de *Herta* gevaren. Stoffel Muller heeft vanaf 1930 tot 1957 als enige gezagvoerder op onze stoomsleepboot *Lambert* gevaren. Na motorisering van deze boot is Wim van Woercom jr., die eerst bij zijn vader op de *Herta* voer, hierop kapitein geworden. Ook op de *Matthäus* heeft in mijn herinnering maar één kapitein gevaren: Johann Schmitz. Zijn broer Hermann voer lange tijd als kapitein op de *Wilhelm*. Hij nam in de tweede helft van de

dertiger jaren het roer van Willem van Woercom sr. over en heeft dus bijna dertig jaar als kapitein op dezelfde boot gevaren.



De sleepboot Anton in het ijs (coll. M.C.M. Schless).

Op de *Anton* heeft heel lang kapitein Gerritsen gevaren, aan wie ik heel goede herinneringen heb. Ik vond het geweldig wanneer we mee mochten als de boot in de omgeving van Dordt ijs moest breken, dat was nog eens naschoolse opvang! Maar in Dordrecht woonden de meeste particuliere sleepbooteigenaren, onder wie ook velen



Een sleepboot komt de Noord uit (coll. W.A.A. Suijkerbuijk).

grote sleepboten bezaten. Ik noem bijvoorbeeld de *Credo* (Van den Noort-Somers), *Spes* (Van den Noort-Verschure), *Charitas* (Van den Noort-Snijders), *Constantina* (Jegen-Snijders), *Maria Cornelia* (Jegen-Pols), *Petronella* (Gommers-Jegen), *Sancta Maria* (Suijkerbuijk-Visser), *Victoria* (Gebroeders Van Deurzen), en *Meeuw* (Rigter). Maar in aantal waren er veel meer kleinere boven- en benedenboten, zoals de *Lerna* (Gommers-Jegen), *Helfra* (Beck), *Madoera* (De Groot), *Bona-Spes* (Vermeulen), en andere.

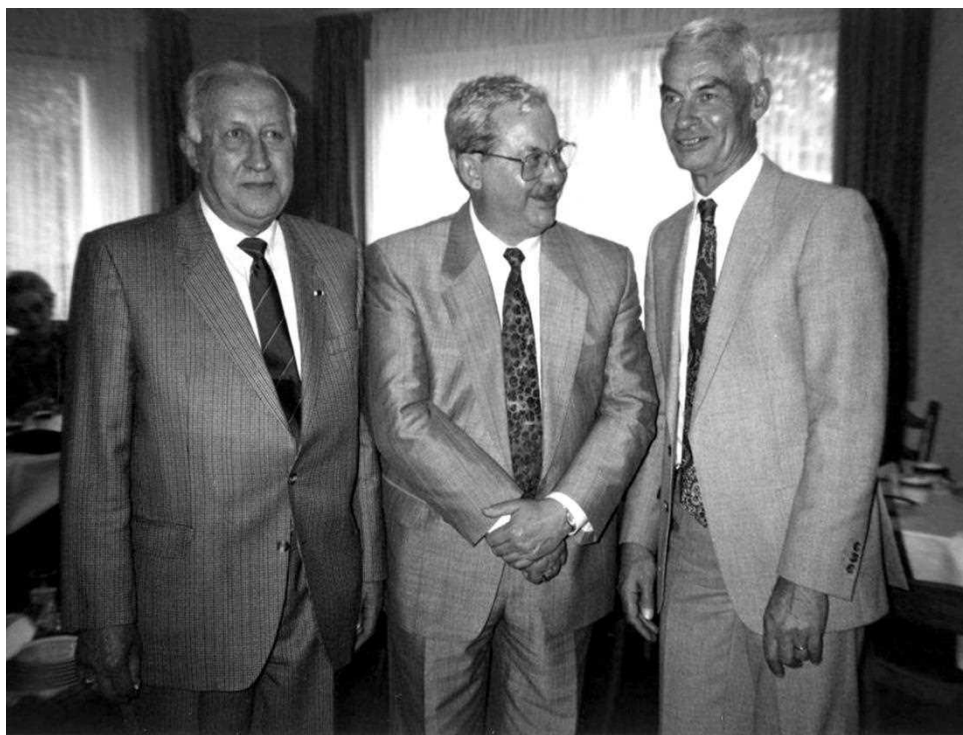
Hoe lang heeft die tijd van de stoomvaart geduurd?

Er waren al vóór de oorlog gemotoriseerde sleepboten in de Rijnsleepvaart; zo werd een van onze boten, de *Wilhelm*, al in 1936 gemotoriseerd. De grote ommezwaai kwam in de vijftiger jaren toen de kolen duurder werden en de personeelskosten sterk opliepen. De stoomsleepvaart ging eruit omdat deze niet meer rendabel was. Door de ombouw naar dieselolie was er meer kracht beschikbaar en minder ruimte nodig aan boord, omdat stoomketels verdwenen, machines compacter werden en meer vermogen hadden. Bovendien was er minder personeel vereist (geen stokers) en gingen de gezinnen van de kapitein aan de wal wonen, mede vanwege het onderwijs voor de kinderen. De boten werden kleiner en beter wendbaar en konden door hun kracht ook meer schepen meenemen. De ombouw naar dieselmotoren hield eveneens in, dat er gemakkelijker aan ervaren personeel te komen was. Immers de dieselmotoren hadden ook aan de wal een veel grotere toepassing. Het vakonderwijs speelde daar direct op in. Een ander gevolg was, dat kolenleveranciers zoals Looman en Hageman hun afzet aan bunkerkolen zagen verdwijnen. Maar de opkomst van bunker-winkelschepen, die voortaan de brandstof leverden, betekende ook het einde van de handel in scheepsvictualien door bedrijven als Gelissen, Van Deurzen en Franzen. Echter machinefabrieken en scheepswerven deden goede zaken door ombouw en nieuwbouw van sleepboten, denk aan Straatman, Hoebee en Koopman.

Wilde u graag in de zaak of 'moest' u?

O nee! Vanaf mijn vroegste jeugd wilde ik niets liever dan later ook in de zaak werken. Toen ik in 1960 klaar was met mijn opleiding economie ben ik in het bedrijf gekomen. De neergang van de Rijnsleepvaart was toen al duidelijk merkbaar. Het aangeboden sleepwerk van relaties, die jarenlang het sleepwerk door ons hadden laten verrichten, werd van jaar tot jaar minder; kort na de oorlog werd veel beschadigd materieel weer vaarklaar gemaakt. Daarna brak de periode aan dat ook Rijnrederijen overgingen op nieuwbouw; ze lieten gemotoriseerde vrachtschepen bouwen en hun oude sleepschepen werden gesloopt. Ook de opkomst van de duwvaart versnelde dit proces. Oude meerruimsleepschepen waren steeds minder welkom op de laad- en losplaatsen van de grote staalbedrijven in het Ruhrgebied. Voor ons was het duidelijk dat de sleepvaart ten einde liep. Behalve rederijen lieten ook veel particulieren hun sleepschepen van motoren voorzien. Door deze ontwikkeling diende zich een nieuwe groeimarkt aan: de exploitatie van een bunkerstation. Mijn oudste broer, Lambert, had daarom zijn zinnen gezet op het ontwikkelen van deze nieuwe loot aan de stam, de bunker-winkelschepen. Een aanzet was eind jaren vijftig samen met onze neven al gegeven: de exploitatie van een Esso-bunkerstation, eerst in Zwijndrecht, later aan de

achterkant van pakhuis Stockholm aan de Wolwevershaven. Zelf was ik in het begin van mijn loopbaan, als directeur van de rederij, druk doende met de verkoop van alle sleepboten. Bij familie onder elkaar werd wel eens gekscherend gezegd, dat wat mijn (groot-)ouders in tientallen jaren hadden opgebouwd, door mij in een paar jaar tijd van de hand zou zijn gedaan! Door uitkoop van de kinderen van oom Hent waren de aandelen van H. Schless NV in handen van mijn broers Lambert, Heinz en mij. Broer Lud had een mooie baan buiten het bedrijf gevonden. In 1966 konden Lambert, Heinz en ik de aandelen van Zwaans Bunkerstation (Shell) aan de Buiten Walevest aankopen. Wij hebben dit bedrijf weten uit te bouwen met bunker-winkelschepen – met bijbehorende varende bunkerboten – in Zaltbommel, Rotterdam, Amsterdam en Gorinchem. Ook hadden wij vastgelegd dat we de aandelen van dit bedrijf niet individueel, maar alleen gelijktijdig in één verkoop van de hand zouden doen. Zo werd ons hele bedrijf in de jaren tachtig verkocht aan Slurink Bunkerbedrijf, dat al actief was op de Gelderse IJssel en zo de kans kreeg zich ook op de grote rivieren te vestigen.



De directie van H. Schless NV, v.l.n.r.: Lambert, Thijs en Heinz (coll. M.C.M. Schless).

Tot slot

Het was voor mij boeiend de geschiedenis van de sleepvaart te hebben mogen meemaken. Opkomst en neergang, maar ook inspelend op de nieuwe scheepvaarttak van de bunker-/winkelschepen. Vooral in de laatste overgang was het weer zoals in oude tijden. Drie broers die een nieuwe vorm harmonieus wisten uit te bouwen tot een succes. Vooral het feit dat ik mijn hele leven heb mogen doorbrengen tussen Melkpoortje

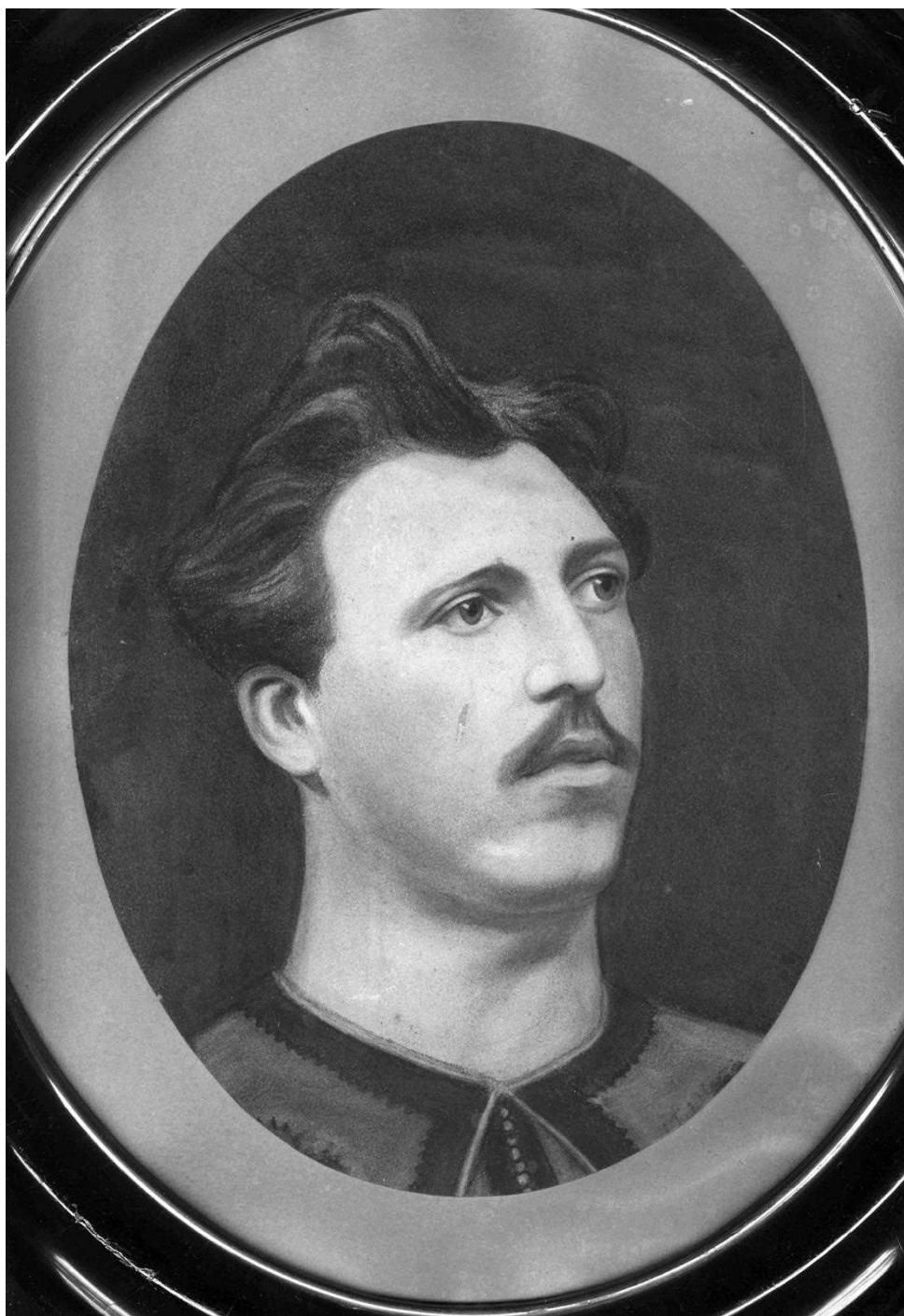
en Bolwerk met het unieke uitzicht op het drukst bevaren drierivierenpunt in de wereld, in het mooie Dordrecht met zijn havens en kades en steeds in mijn ouderlijke woning:wat ben ik bevoorrecht!

Met dank aan Wim Suijkerbuijk voor het ter beschikking stellen van foto's uit zijn collectie.



De Wolwevershaven op een rustige zondag (foto: Joost van de Weg).

Overzicht van de schepen van rederij H. Schless NV				
Sleepboten:				
1. Anna	2. Anton	3. Beta	4. Ernst	5. Franz
6. Heinrich	7. Herman	8. Herta	9. Johann	10. Johanna
11. Käthe	12. Lambert	13. Leonard	14. Lisa	15. Maria
16. Martin	17. Matthäus	18. Paula	19. René	20. Spes
21. Tilly	22. Wilfred	23. Wilhelm		
Sleepschepen:				
1. Ludwig	2. Ilse			
Motorvrachtschepen:				
1. Anna	2. Corrie	3. Ilse	4. Ludwig	5. Volstreven



August Wils als pauselijk zouaaf, circa 1870 (coll. Nederlands Zouavenmuseum, Oudenbosch).

Een oud-zouaaf in Dordrecht en zijn geschiedschrijvende priesterzoon (1)

Max van de Sandt¹

Na een avontuurlijk leven in achtereenvolgens Italië, Frankrijk en Spanje is August Wils omstreeks 1880, goed 30 jaar oud, in Dordrecht neergestreken. Hij woonde enkele jaren aan de 's-Gravendeelsedijk, maar verhuisde in 1885 naar de Nieuwehaven, waar hij de aldaar gevestigde fabriek van patentolie overnam. August Wils werd een vooraanstaand man in de katholieke² wereld van die tijd, zowel landelijk als in zijn woonplaats Dordrecht.

Afkomst en jeugdjaren

Augustinus Ignatius Antonius Joannes Wils is op 30 april 1847 geboren in het Brabantse Ravenstein. Zijn vader Franciscus Jacobus Wils, afkomstig uit 's-Hertogenbosch, had bij de Belgische Opstand in 1830 als vrijwilliger dienst genomen in het Nederlandse leger. Na de Tiendaagse Veldtocht was hij schrijver geworden bij het Bossche Gerechtshof. Hij trouwde in 1842 met Marie Claudine Henriët uit Ravenstein. Via beide ouders stamde zij uit Franse adellijke families, waarvan verscheidene leden tijdens de Franse Revolutie met de guillotine waren omgebracht. Haar vader was in 1795 naar Nederland gevlucht, maar keerde later naar Frankrijk terug. Volgens de familietraditie koos hij voor een militaire loopbaan en maakte hij als kolonel de veldtochten van Napoleon mee. Na de val van Napoleon keerde hij naar Nederland terug en vestigde hij in Ravenstein een leerlooierij.

Frans Wils en Marie Henriët kregen vijf kinderen, waarvan August de oudste was. Nog voor de geboorte van het jongste kind overleed Frans Wils plotseling tijdens een reis met een diligence, maar 42 jaar oud. Zijn weduwe verhuisde korte tijd later met haar jonge gezin naar Rotterdam. August werd naar het college van de jezuïeten in Katwijk gestuurd om opgeleid te worden voor de handel. Toch koos hij, in het voetspoor van de familie van zijn moeder, voor een militaire carrière. Hij meldde zich aan bij het Instructiebataljon in Kampen, maar besloot al na een paar maanden dienst te gaan nemen bij de pauselijke zouaven. Op 4 oktober 1864 vertrok hij als 18-jarige, samen met zijn twee jaar jongere broer Ignace, naar Rome.³

Soldaat van de paus

Vanaf het midden van de 19^{de} eeuw was het streven naar eenheid, in het sinds het Congres van Wenen (1814) in verschillende vorstendommen verdeelde Italië, in een

1 Sociaal-wetenschapper, publicist over historische en genealogische onderwerpen.

2 Noot van de redactie: de term 'katholiek' is in dit artikel gebruikt in de betekenis 'rooms-katholiek'.

3 Gegevens over de herkomst, de jeugdjaren en het zouavenleven van August Wils zijn ontleend aan het boek *Uit den Zouaventijd*, dat Augusts priesterzoon Ign.M.P.A. Wils over zijn vader en zijn oom heeft geschreven.

stroomversnelling gekomen. Als architect van de zogeheten *Risorgimento* (wederopstanding van Italië) gold de antiklerikale minister-president van het koninkrijk Sardinië, Cavour, wiens koning Victor Emanuel II het koningschap over geheel Italië ambieerde. Zijn aspiraties vormden een ernstige bedreiging voor de Kerkelijke Staat, die vrijwel het gehele midden van Italië besloeg en waarover de paus van Rome als een wereldlijk vorst regeerde.

Nadat in 1859 Lombardije op Oostenrijk was bevochten en een jaar later de noordelijke hertogdommen hun buitenlandse hertogen hadden verjaagd, schaarde ook de Romagna, het noordelijkste deel van de Kerkelijke Staat, zich aan de zijde van Victor Emanuel. Het pauselijk leger stelde zo weinig voor dat het niet in staat was de dreiging voor het kerkelijk grondgebied af te wenden. Toen paus Pius IX na een verloren veldslag bij Castelfidardo (1860) ook de provincies De Marken en Umbrië moest prijsgeven, hield hij alleen het zogeheten *Patrimonium Petri* (Rome en omliggend gebied) over. Daarop deed hij een dringend beroep op de katholieke wereld om een leger van vrijwilligers te vormen. In 1861 werd het korps der *Zuavi Pontifici* opgericht, pauselijke zouaven, zo genoemd naar een inheemse stam in Algerije, waaruit na hun onderwerping aan de Fransen een keurkorps van het Franse leger was gevormd.

In verscheidene landen voelden katholieke jongemannen, gedreven door een combinatie van geloofsijver en zin in avontuur, zich geroepen voor de paus te gaan vechten. Het meest was dit wel het geval in Nederland, dat van de in totaal ruim 11.000 pauselijke soldaten er meer dan 3.000 heeft geleverd, waaronder August Wils en zijn broer Ignace uit Ravenstein. De katholieke herleving in Nederland na eeuwen van achterstelling, culminerend in het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, had onder de katholieken hier meer dan elders gezorgd voor een diepe verering voor de paus en een grote bekommernis om zijn penibele situatie.

De val van Rome

In 1867 besloot de republikeinse avonturier Garibaldi, met wie Cavour een monsterverbond had gesloten, met zijn leger van roodhemden (*la camisa rossa*) tot een aanval op Rome, dat de hoofdstad van het koninkrijk Italië moest worden. Op 3 november vond bij Mentana een verbeterd veldslag plaats, waarbij het dappere zouavenleger,



De slag bij Mentana, 1867 (coll. Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen).

onder bevel van de Franse luitenant-kolonel De Charette en met steun van inderhaast toegesnelde Franse troepen, een klinkende overwinning behaalde op een drievoudige overmacht.

Toch zou de overwinningsroes van korte duur zijn. In september 1870 omsingelden Italiaanse troepen, 50.000 man sterk, Rome en drongen door de Porta Pia de stad binnen. Pius IX gaf zich over en trok zich als gevangene terug in het Vaticaan. August Wils, inmiddels tot luitenant bevorderd, werd krijgsgevangen gemaakt, maar keerde spoedig met de overige zouaven naar Nederland terug.

In het vaderland werden de zouaven, de vernederende afloop ten spijt, geestdriftig geprezen om hun onverschrokkenheid en heldenmoed. In latere jaren werd over de zin van dit heldenepos wel wat genuanceerder gedacht. Zo heeft de Nijmeegse historicus L.J. Rogier erop gewezen dat het relatief kleine zouavenleger was ingezet voor een bij voorbaat verloren zaak. Elk voorstel van Victor Emanuel om tot een vergelijk te komen werd door Pius IX star afgewezen. Zijn oproep aan de katholieke wereld om het *Patrimonium Petri* – tegen de wil van de meerderheid van zijn eigen onderdanen – te komen verdedigen, was in feite een uiting van ondoordachte politiek. Tekenend is dat van alle 11.000 zouaven niet meer dan 5% uit Italië kwam; op Frankrijk en België na was ook de deelname uit andere typisch katholieke landen gering.⁴

In de Frans-Duitse oorlog

Inmiddels was er oorlog uitgebroken tussen Frankrijk en Duitsland. Na de val van Rome spoedde de oud-commandant van de pauselijke zouaven De Charette met veel Franse oud-zouaven zijn vaderland te hulp en richtte daar een nieuw korps op onder de naam *La Légion des Volontaires de l'Ouest*, 5.000 man sterk. Hoewel hij weinig hoop had op de redding van Frankrijk, liet ook luitenant Wils zich in dit korps opnemen. In januari 1871 vocht hij mee in de slag van Le Mans, waar de oud-zouaven met ware doodsverachting chargeerden. Alle heldenmoed mocht echter niet baten, Frankrijk leed een verpletterende nederlaag. Na de capitulatie van Parijs in maart van dat jaar vertrok August Wils opnieuw naar Nederland.⁵

Carlistisch zouaaf

In Spanje bestond in die jaren een kwestie aangaande de troonopvolging. Koning Ferdinand VII had zijn dochter Isabella aangewezen als troonopvolgster onder regentschap van haar moeder Christina. Na de dood van de koning in 1833 was een verbitterde strijd ontstaan tussen aanhangers van Don Carlos de Bourbon, broer van de koning en volgens de Salische wet de wettige troonopvolger, en aanhangers van Isabella. Na twee eerdere, mislukte, carlistische opstanden begon in 1872 een derde carlistenoorlog onder Don Carlos, een kleinzoon van de eerstgenoemde met die naam. Ignace Wils, de broer van August, had na de val van Rome besloten zich bij de carlisten aan te sluiten: *omdat het gaat om de Bourbons, de partij waarvoor zoo menige dappere onzer familie het hoofd onder de guillotine gebogen heeft*, zoals hij aan zijn moeder schreef.⁶

4 Rogier, *In vrijheid herboren*, p. 131.

5 Wils, *Uit den Zouaventijd*, p. 69-75.

6 Wils, *Uit den Zouaventijd*, p. 43.

Naar het model van de pauselijke zouaven vormde Ignace Wils in 1873 in Spanje een keurkorps van carlistische zouaven, waarin verscheidene Nederlanders deelnamen en waarvan hij zelf tot kolonel-commandant werd aangesteld. Ook August, hoewel hij eigenlijk geen vertrouwen had in een goede afloop, meldde zich aan. Samen zouden zij met het bataljon zouaven oprukken naar de stad Igualada in Catalonië. Bij de bestorming van de vestingmuren beklom Ignace in jeugdige overmoed (pas 24 jaar oud) de barricade en werd neergeschoten, waarna de vesting door zijn troepen stormenderhand werd ingenomen.

Na de dood van zijn broer ging August terug naar huis, maar al spoedig kreeg hij het verzoek het commando van de carlistische zouaven over te nemen. Voorzien van een blijkbaar royale *haringsalade van papa Eygenraam*⁷ (die hij, aldus een brief aan zijn moeder, onderweg samen met zijn reisgenoten had *soldaat gemaakt*⁸) trok hij met een aantal in Nederland geworven oud-zouaven opnieuw naar Spanje. Met een door hem opgerichte Hollandse compagnie nam hij deel aan een groot aantal verwoede gevechten, die vaak met succes werden bekroond. Maar in 1874 ontstond ernstige onenigheid tussen Don Carlos en diens broer Don Alfonso, de aanvoerder van het carlistenleger. Als gevolg daarvan nam Don Alfonso ontslag en werd het bataljon der zouaven, dat tevens zijn lijfwacht was, ontbonden. Het luidde de definitieve nederlaag van de carlisten in.⁹

In Dordrecht

Teleurgesteld, na voor de derde maal te hebben gevochten in een verloren oorlog, beëindigde August Wils zijn militaire loopbaan en keerde hij voorgoed naar Nederland terug. Hij vestigde zich in Dordrecht als suikertechnicus en ging wonen op nummer E 762 (later vernummerd in 9) aan de 's-Gravendeelsedijk.¹⁰ Waarschijnlijk was hij in dienst getreden van de beetwortelsuikerfabriek van Adolphe Meeus & Co., eveneens aan de 's-Gravendeelsedijk gelegen, vlak bij zijn woning. Dat bedrijf was in 1861 in Dordrecht opgericht in de gebouwen van een voormalige fabriek voor verbeterde vlasbereiding. In 1912 werd het bedrijf, in de volksmond de 'Peefabriek' geheten, ten gevolge van slechte economische omstandigheden opgeheven. In de bedrijfsgebouwen werd later de voedingsmiddelenfabriek Farina gevestigd.¹¹

Op 5 september 1882 trouwde August Wils met Joanna Maria Linders, afkomstig uit een Dordtse koopmansfamilie.¹² Zij was op 15 juli 1850 geboren in Sint-Huibregts-Lille in de Belgische Kempen, waar haar vader Mathias Linders rondreizend koopman was, zoals vele inwoners van die streek. Deze zogeheten 'teuten' vestigden zich

7 C.B. Eygenraam in Dordrecht, van de destijds landelijk bekende vishandel in de Wijnstraat.

8 Wils, *Uit den Zouaventijd*, p. 107.

9 Wils, *Uit den Zouaventijd*, p. 79 e.v.

10 De juiste datum van zijn vestiging in Dordrecht is niet bekend: in het Bevolkingsregister van Dordrecht van die periode is de desbetreffende kolom niet ingevuld. Evenmin is vermeld wat zijn vorige woonplaats was (SAD, Bevolkingsregister Dordrecht 1860-1890).

11 J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, Dordrecht 1931, deel I, p. 395. G.J. van Oostveen, *De economische ontwikkeling van Dordrecht*, Dordrecht 1946, p. 142. Zie ook: Marijke Brand, 'De Dordrechtse Maatschappij van Beetwortelsuiker', in: Kees Sigmond en Sjoerd de Meer (red.), *Een zoete belofte*. Jaarboek van de Historische Vereniging Oud-Dordrecht 2012, p. 203-214.

12 Burgerlijke stand en bevolking van Dordrecht, SAD 256, inv.nr. 153, akte nr. 145.

later in plaatsen waar ze veel afnemers hadden. Zo vertrok Mathias Linders met zijn gezin naar Puttershoek, waar hij een winkel stichtte. In 1870 bracht hij het bedrijf naar Dordrecht en legde daar de grondslag van het bekende voormalige warenhuis aan het Bagijnhof.¹³

Het echtpaar Wils-Linders kreeg aan de 's-Gravendeelsdijk een zoon en een dochter. De dochter overleed op jeugdige leeftijd. Aan de zoon, Ignatius Marie Petrus



Het gezin van August Wils, circa 1892 (privécollectie).

Alphonse, de latere priester en kenner van de Dordtse kerkelijke geschiedenis, zal het tweede deel van dit artikel worden gewijd. In 1885 verhuisde het gezin naar de Nieuwehaven 73 (nu 50). Daar kwamen nog drie dochters ter wereld.¹⁴

Patentolie en petroleum

Het pand Nieuwehaven 50 dateert in zijn huidige vorm uit 1861. In dit en het rechts daarvan gelegen pand (nu genummerd 49), met woonhuis en bedrijfs-

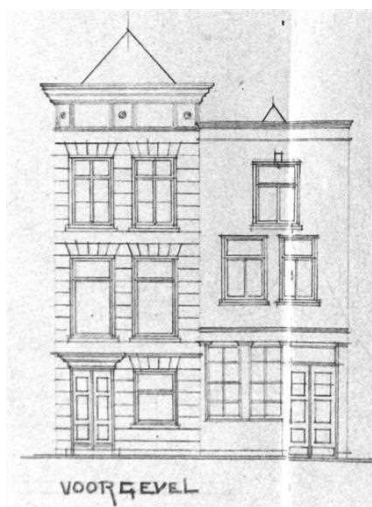
ruimten doorlopend tot de Hoge Nieuwstraat, dreef in die tijd Johannes Franciscus Fagot samen met zijn zwager Petrus Laurentius Masion een patentoliefabriek. Vanaf 1867 werd het bedrijf door laatstgenoemde alleen voortgezet. In 1884 liet Masion de panden, tezamen met andere in zijn bezit zijnde nabijgelegen panden, veilen. Ze werden gekocht door de koopman Gerrit van Brakel, die de oliefabriek overnam, maar het woonhuis verhuurde. Al een jaar later verkocht hij fabriek en woonhuis aan August Wils. Omdat het gebruik van patentolie voor verlichtingsdoeleinden toen eigenlijk al op z'n retour was, vroeg en verkreeg Wils ook toestemming voor de berging van tien vaten petroleum.¹⁵ Maar bij zijn pogingen om zich meer op de oliehandel te richten had hij de wind niet mee. Zijn aanvraag in 1893 voor een petroleumbewaarplaats op het spoordokterrein aan de 's-Gravendeelsdijk werd afgewezen.¹⁶

¹³ Informatie A.J. Busch, Gorinchem.

¹⁴ Burgerlijke stand en bevolking van Dordrecht, SAD 256, inv.nrs. 72, 74, 77, 80, 812.

¹⁵ Angenetha Balmen en Jan Willem Boezeman, *De bewoningsgeschiedenis van het huis Nieuwehaven 50 te Dordrecht*. www.dordrechtmonumenteel.nl, oktober 2007, p. 66-90.

¹⁶ SAD 6A, inv.nr. 11717.



Links: de gevel van Nieuwehaven 50/49, zoals deze was ten tijde van de bewoning door August Wils, vóór de verbouwing van 1930 (afb.: Bouwvergunningen, SAD 752, inv.nr. 10550). Rechts: de Nieuwehaven in 1937 (afb.: Beeldbank DiEP 552-402708).

In november 1894 liet August Wils de panden aan de Nieuwehaven inwendig verbouwen door de Dordtse architect Carel Tenenti. Daarbij werd op de eerste verdieping tus-

sen de twee panden een doorbraak tot stand gebracht, waardoor voor nummer 50 extra woonruimte ontstond.¹⁷

Door zich in vreemde krijgsdienst te begeven, hadden de meeste Nederlandse zouaven destijds hun nationaliteit verloren, al hadden zij dat zelf nauwelijks beseft. Slechts enkele hadden tijdig verlof gevraagd om het Nederlanderschap te mogen behouden; sommige anderen deden dat na terugkeer alsnog.¹⁸ Of August Wils ooit zo'n aanvraag heeft ingediend is onzeker. Wel staat zijn naam in het register van kiesgerechtigden van Dordrecht 1889-1890, maar met de aanmerking 'vreemdeling Zouaaf'. Een voetnoot meldt



August Wils in Dordrecht, circa 68 jaar oud (coll. Nederlands Zouavenmuseum, Oudenbosch).

17 C. Sigmond, *Bouwhistorische Verkenning huis "De Watermolen", Nieuwehaven 50, Dordrecht*, maart 2009; vergelijk het artikel elders in dit nummer.

18 Zaal, *De vuist van de paus*, p. 70.

dat personen waarbij een aanmerking staat, NIET kiesgerechtigd zijn.¹⁹ Dat duidt erop dat hij in ieder geval in die jaren geen Nederlander was.

Blijvend actief voor de zouaven

Ook na zijn vestiging in Dordrecht nam August Wils actief deel aan het katholieke leven. Zo was hij lid van het kerkbestuur van zijn parochiekerk, de Sint-Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat. Maar bovenal bleef hij *tot zijn dood de geestdriftige zouaaf van de paus*, zoals zijn zoon later schreef.²⁰ Na hun terugkeer uit Rome hadden de Nederlandse oud-zouaven in verschillende plaatsen lokale broederschappen opgericht die op gezette tijden bijeenkwamen voor onderlinge hulp en gezelligheid. Op aandringen van hun oude commandant, de inmiddels tot generaal bevorderde De Charette, wist August Wils in 1892, ondanks tegenstand van de plaatselijke verenigingen, de krachten te bundelen in een Algemeene Nederlandsche Zouavenbond, waarvan hij van 1902 tot zijn dood in 1919 de energieke voorzitter was.

Op 13 november 1892 werd in Utrecht door 650 oud-zouaven de overwinning bij Mentana na een kwarteeuw feestelijk herdacht in aanwezigheid van De Charette. Daags tevoren was de generaal met enkele Franse officieren per trein in Dordrecht aangekomen. Daar was hij door luitenant Wils van het station afgehaald *met de equipage van Mevrouw de Douarière Kolkman, daartoe door de eigenaresse bereidwillig ter beschikking gesteld*. Het hoge gezelschap dineerde ten huize van de familie Wils, alwaar de generaal de nacht doorbracht, terwijl de hem vergezellende officieren een gastvrije ontvangst genoten bij de familie Kolkman.²¹

Drie jaar later hield de Zouavenbond in 's-Hertogenbosch opnieuw een grote samenkomst, weer in aanwezigheid van generaal De Charette, nu om te betogen tegen de inlijving van Rome bij het koninkrijk Italië in 1870 en voor het herstel van de wereldlijke macht van de paus. Voorzitter Wils las daarbij een 'protest-uitspraak' voor en de katholieke emancipator Schaepman hield een vlammende protestrede. Voortaan werden regelmatig zulke landelijke 'protestmeetings' georganiseerd, onder meer in Amsterdam en Eindhoven. Op de meeting in Haarlem in september 1912 hield Augusts priesterzoon, toen kapelaan in Amsterdam, de protestrede, die met *daverend handgeklap* werd ontvangen.²²

Inmiddels was het plan ontstaan om *als blijvend protest tegen de schandelijke overweldiging van Petrus Erf* een monument op te richten in Oudenbosch, de West-Brabantse plaats waar de meeste Nederlandse zouaven zich hadden verzameld alvorens naar Rome te vertrekken. August Wils riep de katholieken van Nederland op, door

¹⁹ SAD 6, inv.nr. 5185a.

²⁰ Wils, *Uit den Zouaventijd*, p. 135.

²¹ Arts, *Herinnering aan het Mentana-feest*, p. 12. De familie Kolkman was in Dordrecht een vooraanstaande katholieke familie. Zij dreef een ijzer- en staalhandel aan de Vest nabij de Bleijenhoek. De 'douarière' Kolkman, Elisabeth Masion (1822-1894), was de weduwe van Joannes Frederik Kolkman (1814-1882). Zij waren de ouders van Maximilien Joseph Caspar Marie Kolkman (1853-1924), lid van de Tweede Kamer voor de R.K. Staatspartij en later minister van Financiën.

²² De Tijd, d.d. 16-9-1912.

hun financiële bijdragen aan dit blijvend protest deel te nemen en belastte zichzelf met de inning ervan. Op gezette tijden verantwoordde hij in de Nieuwe Tilburgsche Courant, de krant van de oud-luitenant der zouaven Antoine Arts, de bij hem binnengekomen giften, variërend van vijftig cent tot enkele tientjes.²³ Op 26 november 1911 werd het monument, ontworpen door de beeldhouwer Leo Stracké en geplaatst op het plein voor de basiliek van Oudenbosch, door August Wils als voorzitter van de Zouavenbond feestelijk onthuld. Het beeld stelt paus Pius IX voor met aan zijn voeten een stervende zouaaf. Op de sokkel staan de namen gebeiteld van de dertig gesneuvelde Nederlandse pauselijke zouaven.



Links: Zouavenmonument in Oudenbosch (coll. Nederlands Zouavenmuseum, Oudenbosch). Rechts: 'Zouaven' in de Kindsheidprocessie in Dordrecht, 1937 (privécollectie).

'Deze voortreffelijke Katholiek'

August Wils overleed in Dordrecht *na een lang en geduldig lijden*²⁴ op 10 februari 1919, 71 jaar oud, geëerd met tal van kerkelijke en andere onderscheidingen. Hij werd begraven op het rooms-katholieke kerkhof aan de Reeweg Oost. De Nieuwe Dordtsche Courant schreef dat *het overlijden van dezen voortreffelijken Katholiek, wiens naam ook buiten Dordrecht niet anders dan in verband met schoone en goede daden bekend is, met recht een groot verlies (kan) worden genoemd voor de Katholieke zaak*.²⁵ En het dagblad De Tijd roemde hem als de *trouwe leidsman en kameraad* (van de Nederlandse oud-zouaven), *die hen de glorierijke dagen van weleer herinnerde en wiens nagedachtenis daarom bij hen in eere zal blijven*.²⁶

23 Bijvoorbeeld: Nieuwe Tilburgsche Courant, d.d. 3-6-1911.

24 Bidprentje.

25 Nieuwe Dordtsche Courant, dd. 11-2-1919.

26 De Tijd, d.d. 12-2-1919.



Bidprentje bij het overlijden van August Wils (coll. Nederlands Zouavenmuseum, Oudenbosch).

Literatuur

- Arts, Antoine (1892). *Herinnering aan het Mentana-feest der Nederlandsche Zouaven onder Voorzitterschap van Z.E. Generaal Baron de Charette te Utrecht gevierd, 13 november 1892*. Tilburg.
- Essen, P. van (1998). *Voor paus en koning: een korte geschiedenis van de Nederlandse zouaven, 1860-1870*. Oudenbosch: Nederlands Zouavenmuseum.
- Rogier, L.J. (1953). 'Het derde kwart der eeuw', in: L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren: Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage: Pax, p. 121-308.
- Spruit, Martijn (2012). 'Helden en avonturiers: Nederlandse vrijwilligers in het leger van de paus 1860-1870', in: *Over grenzen*, Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie 2012. Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie, p. 197-208.
- Wils, Ign.M.P.A. (1930). *Uit den zouaventijd*. Haarlem.
- Zaal, Wim (1996). *De vuist van de paus: de Nederlandse zouaven in Italië, 1860-1870*. Nieuwegein: Aspekt.

27 Balm en Boezeman, *Nieuwehaven* 50, p. 90.

28 Informatie Stichting R.K. Begraafplaatsen, Dordrecht.

Na zijn overlijden lieten zijn weduwe en kinderen het pand aan de Nieuwehaven veilen, waarna Joanna Linders Dordrecht verliet en in Heemstede ging wonen.²⁷ Daar overleed zij op 31 maart 1930. Haar zoon, inmiddels pastoor in het Noord-Hollandse Akersloot, begroef haar op het kerkhof van zijn parochie. Een half jaar later liet hij ook het stoffelijk overschot van zijn vader naar Akersloot overbrengen om hem bij zijn echtgenote te herbegraven.²⁸

De Zouavenbond is blijven bestaan tot 1946, toen ook de laatste zouaaf was overleden. Daarmee kwam definitief een einde aan een tijdperk van avontuur en heldenmoed in dienst van de paus. Het grote ideaal waarvoor de zouaven – ook nog na 1870 – zo hartstochtelijk hadden gestreden, was toen allang door de geschiedenis ingehaald.

Op zoek naar een gecrashte Spitfire-piloot

Willem van Dranen¹

Sinds een paar jaar assisteert de auteur de Heemkundige Kring Fijnaart en Heijningen bij het in kaart brengen van vliegtuigen die gedurende de Tweede Wereldoorlog in de westhoek van Brabant zijn neergestort. Een van die vliegtuigen is een Spitfire van de Britse Royal Air Force, die volgens een website bij Klundert zou zijn terechtgekomen. Volgens een andere bron zou de piloot met zijn jachtvliegtuig echter op het Eiland van Dordrecht zijn neergekomen. Zoals zo vaak wanneer het internet wordt geraadpleegd, zijn er nogal wat verschillen tussen de diverse geraadpleegde bronnen en dan is de vraag welke men moet geloven. In ieder geval redenen voor de auteur om te onderzoeken wat er echt met piloot en vliegtuig is gebeurd en van het resultaat in een artikel verslag te doen.²

Inleiding

Op 2 november 1944 werd het (Belgische) 349^{ste} Squadron van de Royal Air Force (RAF) vanuit Engeland overgeplaatst naar Maldegem in België en een dag later kwam het squadron al in actie boven Nederland. Dat squadron vloog toen met Spitfires. Een deel van het squadron voerde een zogenoemde *armed recce* (gewapende verkenningsvlucht) uit tussen het Hollands Diep en de Oude Maas. Tezamen met enkele collega's nam *flying officer* Henri M. Goldsmit deel aan die operatie en hij is op diezelfde dag, 3 november 1944, neergeschoten. Hij vloog op dat moment in een Spitfire met het registratienummer PT963. Hij en zijn collega's waren ingezet in de regio Strijensas-Klundert en hadden als opdracht het aanvallen van Duitse grondtroepen in het noordwesten van de provincie Noord-Brabant. Dat gebied is een paar dagen later bevrijd door de geallieerde troepen. Het verliesregister³ 1944 geeft als crash-locatie van Goldsmit het landgoed Amstelwijck in (de voormalige gemeente) Dubbeldam. De vraag is of dit de juiste locatie is. In het archief van de gemeente Dordrecht bij het Erfgoedcentrum DiEP is het antwoord gevonden.⁴ *Flying officer* Goldsmit is inderdaad op Amstelwijck gecrasht. Hij is daarbij gesneuveld en in een noodgraf ter plaatse begraven. In juli 1945 is hij herbegraven in Dordrecht en in 1950 in Brussel.

Al met al een crash die niet plaatsvond in het interessegebied van de Heemkundige Kring Fijnaart en Heijningen en daarbij zou ik het kunnen laten. Echter, het verhaal kan wel interessant zijn voor inwoners van Dordrecht en omgeving en daarom wil ik

1 Oud-luchtmachtofficier uit Fijnaart.

2 Deze bijdrage is een aangepaste versie van een artikel dat eerder is verschenen in een nieuwsbrief van de Heemkundige Kring Fijnaart en Heijningen.

3 De Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945 beheert de verliesregisters van alle in de Tweede Wereldoorlog in Nederland neergekomen vliegtuigen. De registers voor de jaren 1939 tot en met 1945 zijn via de website www.airwar39-45.nl in te zien.

4 SAD 8-A 1960, inv.nr. 1243.

het u niet onthouden. Deze bijdrage geeft ook een aardige illustratie van wat also kan worden gevonden over vliegtuig-crashes op internet en in archieven.

De piloot en de dramatisch verlopen opleiding

Eerst even over de persoon zelf. Henri Maurice Goldsmit is geboren op 29 maart 1916 in Sint-Gillis, een gemeente in (tegenwoordig het hoofdstedelijk gewest) Brussel, België. Hij heeft een opleiding gevolgd aan de Université Libre de Bruxelles (Vrije Universiteit van Brussel) tot *ingénieur commercial* (bedrijfskundig ingenieur). Bij het uitbreken van de oorlog vluchtte hij via Frankrijk naar Engeland, alwaar hij op 25 juni 1940 aankwam. Twee maanden later is hij in militaire dienst getreden bij de Belgische Strijdkrachten in Engeland en opgeleid tot fuselier, dit wil zeggen: infanterist. Kennelijk had Goldsmit op enig moment genoeg van dat soort werk, want in januari 1942 is hij toegelaten tot de opleiding voor vlieger. In mei 1943 werd hij bevorderd tot *pilot officer* (tweede luitenant) en in augustus 1943 is hij geplaatst bij een operationele opleidingseenheid van de RAF.

Bij zo'n opleidingseenheid leerden jonge piloten alle facetten van het vliegen met, in dit geval, een Spitfire. Zo werden gronddoelen aangevallen, luchtverdediging beoefend, enzovoorts. Op een zo'n trainingsvlucht vloog Goldsmit samen met zijn collega in opleiding, Jean Noizet. Beiden oefenden in hun Spitfires met het boordkanon op gronddoelen en zaten achter elkaar aan als in een echt luchtgevecht, of in het jargon een 'dog fight'. En toen ging het fout! Het was een mooie, warme dag die 22^{ste} augustus 1943. Goldsmit was nog maar krap drie weken bij de 61^{ste} Operationele Trainings Eenheid geplaatst en rond half vijf 's middags stegen Goldsmit en Noizet op van de basis Rednal, een RAF-vliegveld in Shropshire in het middenwesten van Engeland. Ze moesten grondaanvallen uitvoeren gedurende ongeveer 40 minuten en daarna 'dogfighten' voor de resterende 20 minuten. Bij het 'dogfighten' vlogen de beide vliegtuigen op elkaar af en toen de andere wel heel dichtbij kwam, draaide Goldsmit naar stuurboord. Noizet draaide ook weg, maar de beide kisten zaten zo dicht bij elkaar dat de linkervleugels elkaar raakten. Goldsmit zag kans om zijn machine onder controle te krijgen en maakte een noodlanding, maar Noizet stortte neer en kwam om.

Ruim dertig jaar duurde het, voordat het wrak van Noizets Spitfire werd opgegraven. Toen pas kon zijn stoffelijk overschot een ordentelijke begrafenis krijgen. Over deze zaak is een boek geschreven, getiteld *The Limitless Horizon*, dat echter nog niet is



Foto van Henri M. Goldsmit, kopie van zijn military service record (coll.: Vereniging voor Belgische Historische Luchtvaart).

gepubliceerd. Daarin wordt Jean Noizet centraal gezet. In een ander boek, ook nog niet uitgegeven, met de titel *A Lost Tomorrow*, wordt de geschiedenis van de kant van Goldsmit weergegeven. Daarin wordt ook de weduwe van Goldsmit aangehaald, die vertelde dat Goldsmit in oktober 1944 zijn diensttijd bij de RAF zou hebben beëindigd, maar dat hij vanwege een tekort aan piloten zou zijn teruggeroepen in actieve dienst. Dat vliegongeval was kennelijk geen beletsel om Henri Goldsmit een verdere vliegercarrière te gunnen. In oktober 1943 werd hij bevorderd tot *flying officer* (eerste luitenant) en op 1 november van dat jaar is hij als operationele vlieger geplaatst bij het Belgische 349^{ste} Squadron van de RAF. Bijna een jaar later werd hij boven het Hollands Diep neergeschoten.

De fatale missie, de laatste rustplaats en het eerbetoon

Henri Goldsmit vloog een operationele missie boven het gebied van Zwingelspaan, via Lochtenburg tot Blauwsluis (tussen Lage Zwaluwe en Zevenbergschen Hoek). Toen hij werd geraakt door Duits afweergeschut, hoogst waarschijnlijk vanuit Strijensas (aan de overkant in de Hoeksche Waard), zei hij over de radio: “impossible to make for our lines, am crash landing” (onmogelijk om onze eigen linies te halen, ga noodlanding maken). Dat waren zijn laatste woorden. Om ongeveer 13:00 uur op de 3^{de} november 1944 dook hij de grond in op het landgoed Amstelwijck. In RAF-documenten wordt de locatie aangegeven met een speciale kaartcoördinaat. Als dat wordt vertaald naar een lengte- en breedtegraad en in *Google Maps* wordt ingevoerd, dan krijgt men de crash-locatie (zie kaartje hieronder).



Kaartje van de hedendaagse situatie met de locatie van Goldsmit's crash volgens RAF-kaartcoördinaat D873577.

Goldsmid kreeg een noodgraf op de plaats van zijn crash en werd op 6 juni 1945 opgegraven en diezelfde dag herbegraven op de Algemene Begraafplaats in Dordrecht. Op verzoek van de Belgische autoriteiten zijn zijn stoffelijke resten in juni 1950 wederom opgegraven en vervoerd naar België. Een bijzonderheid is hierbij dat die opgraving en transport naar België kennelijk de nodige voeten in de aarde had, want het eerste verzoek aan de burgemeester van Dordrecht was al in januari 1949 en er is tweemaal een vergunning verleend voor de opgraving. Uiteindelijk is het stoffelijk overschot op 22 juni 1950 opgegraven en op 30 juni 1950 bijgezet op de begraafplaats van Brussel te Evere, België. Zijn graf is te vinden op het veld voor in de Tweede Wereldoorlog gesneuvelde Belgische vliegers.

De toenmalige bewoner van villa Amstelveen, Adrianus Visser, heeft destijds het graf van Goldsmid geadopteerd en hij heeft een gedenkteken laten plaatsen op de plek waar hij neerstortte. Althans, dat blijkt uit een brief van het Nederlands Oorlogsgraven Comité van juni 1950, waarin Visser wordt bedankt voor de adoptie: *Door het piëteit volle oprichten van een gedenkteken op de plaats waar Goldsmid neerstortte, hebt u een bizonder mooie geste verricht, die door het Comité hoog op prijs wordt gesteld.* Helaas is dat gedenkteken tot op heden niet teruggevonden; sinds 1944 is er natuurlijk veel veranderd op het landgoed Amstelveen. Zo is op de plaats van de crash sinds enige jaren de tennisvereniging Thialf gevestigd (zie kaartje hieronder). De pijl zou, volgens de RAF-gegevens, de crash-locatie zijn van Henri Goldsmid.



Grafsteen van Henri M. Goldsmid te Brussel.



Hedendaagse situatie in Amstelveen met de locatie van Goldsmids crash bij tenniscomplex Thialf.

Het kan natuurlijk zijn dat na de herbegrafenis van Goldsmit in Brussel het gedenkteken is weggehaald en/of verplaatst. Ik heb Thialf vergeefs gevraagd of dat gedenkteken tijdens de aanleg van het tenniscomplex is gevonden.

Na de oorlog zijn aan Henri Goldsmit postuum enige onderscheidingen verleend; daarbij zijn het Belgische Oorlogskruis 1940-1945 en het Ridderkruis van de Leopoldsorde de hoogste Belgische onderscheidingen.



Ridderkruis van de Leopoldsorde.

Slotopmerkingen en vragen aan de lezers

Als u bovenstaande hebt gelezen, zult u zich wellicht ook afvragen hoe aan al de informatie is gekomen. Veel is gevonden op internet, maar daarmee is voorzichtigheid geboden, want 'het barst' van de fouten. Eén voorbeeld: op de website waarop (bijna) alle geproduceerde Spitfires zijn vermeld (www.spitfires.ukf.net/p093.htm), staat dat de PT963 *crash landed near Klundert* (noodlanding bij Klundert). Dat is dus onjuist; de beheerder van de website is gevraagd de crash-locatie aan te passen. Ook archieven blijken waardevol, want het archief van de gemeente Dordrecht heeft veertien documenten die handelen over de (her)begrafenis van Goldsmit. Uit het Koninklijk Museum voor het Leger te Brussel is het *military service record* (MSR) van Goldsmit verkregen. Via de website van het Nationaal Archief te Londen is het *operations record book* (ORB) van het 349^{ste} Squadron ontvangen van de maand november 1944. In een ORB werd voor elke dag neergeschreven wat het squadron had gedaan. Een stukje uit de vermelding voor 3 november 1944 is hieronder afgebeeld.

this operation we regret losing P/O Goldsmit H. and P/Sgt Deoreix P. who were reported missing. The last fix on P/O Goldsmit was just west of BLAUWESLUIS and he was heard to say "impossible to make for outlines as crash landing". We can only assume he must have been hit by flak and crash landed in enemy territory. He was not a great distance from our lines and it is hoped he may eventually rejoin the unit.

Ik heb dan wel veel informatie over Henri Goldsmit gevonden, maar er zijn nog vragen genoeg. Zo is onbekend wat er met het wrak is gebeurd; aangenomen mag worden dat het door de Duitsers is geruimd. Documenten daarover zijn echter nog niet gevonden. Een andere belangrijke vraag is waar het gedenkteken is gebleven. Ook zou ik graag een foto willen hebben van zijn graf op de Algemene Begraafplaats Essenhof te Dordrecht, waar zijn stoffelijk overschot tot medio 1950 heeft gelegen. Indien er lezers zijn die meer informatie hebben over de crash van Henri Goldsmit, dan stel ik het zeer op prijs als zij die informatie met mij willen delen (willemvandranen@ziggo.nl).

Onderzoek naar het Clarissenklooster en de Latijnse school aan de Nieuwstraat 60-62

Marc Dorst¹

Bij de verbouwing van het pand Nieuwstraat 60-62 tot filmtheater is tussen 22 mei en 1 oktober 2012 onderzoek gedaan door de archeologische dienst van de gemeente Dordrecht. De graafwerkzaamheden zijn door de archeologen begeleid, waarbij bebouwingsresten en vondsten uit verschillende perioden zijn gevonden. Uit het bureauonderzoek dat is uitgevoerd in 2009 was bekend dat de bebouwing op de hoek van de Nieuwstraat en Augustijnenkamp vanaf de 16^{de} eeuw in gebruik is geweest als kloostercomplex en daarna als schoolgebouw van de Latijnse school, het gymnasium en de hbs.

Historische gegevens

De Nieuwstraat is van oorsprong een uitvalsweg vanaf een van de oudste straten van de middeleeuwse stadskern van Dordrecht, de Voorstraat. In de vroegste fase heette het oudste deel van de Nieuwstraat: de Kauwersinesteghe. Dit was het noordelijkste deel vanaf de Voorstraat tot ongeveer het huidige Statenplein. Sinds het begin van de 14^{de} eeuw kwam de naam Nieuwstraat in gebruik voor het gehele stuk van de Voorstraat tot aan de Vest. Over de bebouwingssituatie in deze oudste periode is niets bekend. Tussen 1500 en 1512 verkreeg de clarissenorde een huis met erf aan de Nieuwstraat; de clarissen hebben hier vervolgens een nieuw klooster gesticht. Het lag op de kruising van de Nieuwstraat en de Augustijnenkamp en heette *Sint Clara in Jeruzalem*.

Over de omvang en indeling van het klooster en het aantal panden dat er deel van heeft uitgemaakt is vrijwel niets bekend. Mogelijk stonden hier al meerdere huizen en zijn deze alleen maar verbouwd tot kloostercomplex. Het pand dat tot 1910 op de hoek van de Augustijnenkamp en de Nieuwstraat stond zou het materhuis van het klooster zijn geweest. Het onderzochte pand aan de Nieuwstraat 60 zou de refter (eetzaal) zijn geweest.² Na de Reformatie in 1572 kwam ook dit klooster leeg te staan. Op aandringen van enkele predikanten werd het in 1579 als huisvesting voor de Latijnse school in gebruik genomen. Op een kaart uit 1581 van Lodovico Guicciardini is de bebouwingssituatie uit de beginperiode van de Latijnse school te zien.³ Hierop

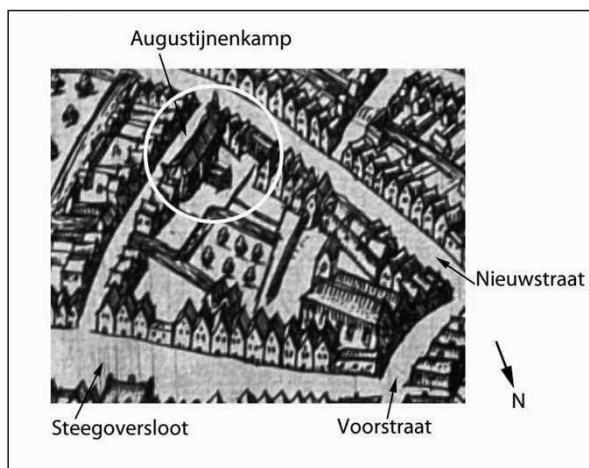
1 Archeoloog bij de gemeente Dordrecht.

2 Van Wel (1978), p. 4.

3 In de eerste versie van zijn beschrijving van onder andere Dordrecht uit 1567 is nog geen kaart van Dordrecht aanwezig. Deze is wel aanwezig in de tweede uitgave uit 1581. Hiervan kwam in 1612 een Nederlandse versie uit. Vermoedelijk is deze kaart door velen overgenomen. Het is feitelijk niet bekend op welke informatie Guicciardini zijn kaart heeft gebaseerd. Dit kan zijn eigen (oude) informatie uit de periode van het klooster zijn, maar het kan ook de situatie uit circa 1580 weergeven.

is langs de Augustijnenkamp de kloosterkerk weergegeven. Vanaf de hoek met de Augustijnenkamp zijn langs de Nieuwstraat drie huizen weergegeven met daarnaast een klein pand dat parallel aan de straat staat. Dit is waarschijnlijk de bebouwing aan de Nieuwstraat 60, de lokalen van de Latijnse school.

Van uiterlijk en inrichting van de Latijnse school weten we weinig; er zijn geen afbeeldingen bekend. Uit een bouwbestek uit 1676 blijkt dat de vloeren van steen waren en er slechts enkele ramen waren. De docenten zaten op een *gestoelte*, waarmee waarschijnlijk een zetel op een verhoging bedoeld wordt. Het vermoedelijke materhuis van het klooster dat op de hoek van de Nieuwstraat en de Augustijnenkamp stond, werd in gebruik genomen als woning voor de rector. Dit is op te maken uit een vermelding uit



Het plangebied (in de cirkel) geprojecteerd op een uitsnede van een kaart van Guicciardini uit 1581.

1585, waarin de kerkenraad bepaalde dat: ... *de rector soude trecken in 't huys daer Johannes Vos uutgestorven is, neven de schole om voirtaan bij de schole te blijven.*⁴

De Dordtse Latijnse school was, zeker in de oudste periode, een internationaal beroemd instituut. Een aantal vooraanstaande wetenschappers is als rector aan de school verbonden geweest, zoals de beroemde theoloog, humanist en taalkundige Gerardus Johannes Vossius en de natuurkundige, arts en ingenieur Isaäc Beeckman. Onder de leerlingen waren veel kinderen van vooraanstaande Dordtse families, waaronder Johan en Cornelis de Witt, die vanaf 1635 waren ingeschreven.⁵ Onder Beeckmans rectorship werd de stad getroffen door een beruchte pestepidemie, aan welke ziekte ook enkele leerlingen en leraren overleden. Door de epidemie verlieten de 'buitenleerlingen' de stad en liep het aantal leerlingen terug. Om de school te redden werd deze door het stadsbestuur in 1635 verheven tot 'Illustre school'.⁶ Gedurende de 18^{de} eeuw neemt het aantal leerlingen sterk af, maar vanaf het begin van de 19^{de} eeuw lijkt het aantal leerlingen weer wat toe te nemen. In 1853 werd de Latijnse school omgevormd tot gymnasium, waarbij aan de achterzijde een grootschalige uitbreiding plaatsvond. Ook in deze tijd zijn er nog kostkinderen aanwezig.⁷ In 1865 vestigde de

4 Van Wel (1978), p. 4. De genoemde Johannes Vos was de vader van de beroemde theoloog, humanist en taalkundige Gerardus Johannes Vossius die later zelf de school zou doorlopen en er rector werd.

5 Panhuysen (2005).

6 Een ware Illustre school was vanaf de 16^{de} eeuw een instelling voor hoger onderwijs die alleen een academische basisopleiding mocht verzorgen.

7 Esseboom (2003), p. 337.

Hogere Burgerschool zich in het pand en werd het pand uitgebreid met een vleugel naast de bebouwing uit 1853.⁸ Nadat de hbs in 1909 naar het Oranjepark verhuisde, werd in 1910 het voormalige materhuis / de rectorwoning gesloopt. Hierna heeft het pand nog gediend als huisvesting voor de Keuringsdienst van Waren en de Gemeentelijke Bouw- en Woningdienst. Tussen 1970 en 1997 was dit het onderkomen van het creativiteitscentrum 'Centrum Nieuwstraat' en daarna wordt het, onder de naam 'het Sinterklaashuis', gebruikt voor Sinterklaasvieringen.

Het veldonderzoek

De graafwerkzaamheden gingen niet dieper dan maximaal 1,6 m onder het huidige maaiveld. Om de gehele bodemopbouw vast te stellen, is er een aantal boringen gezet in een haaks op de Nieuwstraat georiënteerde boorraai.⁹ Deze zijn doorgezet tot in de natuurlijke ondergrond, tot maximaal 6 m diep.

Op een diepte tussen circa 4,5 en 6 m onder het huidige maaiveld is een veenpakket aanwezig. Direct aan de Nieuwstraat is het veen ingedrukt door een dikker pakket grond dat vanaf de Middeleeuwen door mensen is opgebracht. Op het veen ligt een laag grijze, zandige klei met een dikte van 25 cm. Aan de kloostertuinzijde kan deze geïnterpreteerd worden als komafzetting die geassocieerd zou kunnen worden met de rivier Thure(drith). In de richting van de Nieuwstraat gaat de kleilaag over in zwarte, siltige klei met in sommige boringen (veel) plantaardig materiaal, waarschijnlijk riet(stro). Ook zijn er fragmenten van een kokkel en mosselschelp (*Mytilus edulis*) gevonden en mogelijk ook mest. Hier lijkt de afzetting op een restgeul- of slootvulling. Het kan echter ook een door menselijk handelen beïnvloede komafzetting zijn. Het pakket is afgezet in de periode direct voorafgaand aan of tijdens de oudste bewoningfase van de locatie. Aangezien er geen dateerbare vondsten in zijn aangetroffen, is de ouderdom onbekend.

Aan de Nieuwstraat is hierop een pakket van verschillende lagen bruine en grijze, zandige klei met hout- (en riet?)resten en zandlagen aanwezig. De top ligt op ongeveer 4 m onder het huidige maaiveld. Hierin zijn zandvlokken, hout, leembrokjes, bot en stukjes keramiek (puin) aanwezig. Op een diepte van 4,85 m zijn drie (grotere) fragmenten keramiek gevonden. Het gaat om roodbakkend aardewerk met een spat loodglazuur, een fragment blauwgrijs aardewerk en een randfragment kogelpot-/grijsbakkend aardewerk. Het dateert mogelijk uit de 12^{de}/13^{de} eeuw. Dit pakket vertegenwoordigt waarschijnlijk de oudste bewoning die langs de voorloper van de Nieuwstraat heeft bestaan.

Hierop is een dik pakket ophogingen aanwezig met zandvlokken, stukjes hout en puin, mosselschelp (*Mytilus edulis*), houtskool, mest, bot, leer en keramiek.¹⁰ Het pakket is opgebracht tussen circa het begin van de 14^{de} eeuw en de 16^{de} eeuw. De bovenste

8 Lips (1974), p. 501 en Stades-Vischer (2006), p. 7-9.

9 Een boorraai is een lijn waarop boringen plaatsvinden.

10 De keramiek betreft twee stukjes ongeglazuurd roodbakkend aardewerk op 3,18 m – NAP en op 2,19 m – NAP. In een derde boring was op 0,6 m – NAP een fragment grijsbakkend aardewerk aanwezig. Deze scherven zijn niet verzameld.

grondlaag achter de oudste bebouwing bestaat uit grond die vermoedelijk vanaf de 17^{de} eeuw is opgebracht. Hier was de bodem in de 20^{ste} eeuw tot een diepte tussen 1 - 1,6 m verstoord door de aanleg van riolen en grondsanering. Tijdens het veldwerk zijn bebouwingsresten gevonden uit de 16^{de} tot de 19^{de} eeuw. Deze zijn toe te schrijven aan drie bebouwingsperioden, namelijk:

1. de bebouwing tot 1579,
2. de Latijnse school,
3. het gymnasium en de hbs.

Periode 1. Bebouwingssporen tot 1572/1579

Resten van bebouwing uit deze periode bestaan uit enkele muren, vloeren/bestratingen en palen. Aangezien van deze oudste resten alleen delen zijn waargenomen, is de oorspronkelijke 16^{de}-eeuwse bebouwingssituatie slechts deels herkenbaar geworden.

Op de locatie Nieuwstraat 60 lijkt sprake geweest van ten minste één pand dat, haaks op de Nieuwstraat, ten zuiden naast het in 1910 gesloopte pand heeft gestaan. Het is niet duidelijk of dit pand is gebouwd ten behoeve van het klooster of dat een al bestaand pand – rond 1500-1512 – bij het kloostercomplex is getrokken. Opgemerkt kan enkel worden dat het dateert uit de periode van vóór de Latijnse school, tot 1579. Er zijn geen vondsten aangetroffen die behoren tot de kloosterfase.

Periode 2. Bebouwingssporen uit de periode 1579-1853: de Latijnse school

Parallel aan de Nieuwstraat 60 stond een pand van circa 12 x 6 m waarin de lokalen van de Latijnse school gehuisvest waren. Hiervan zijn muren, vloeren en bestratingen, bezinkputten, een goot en een beerkelder gevonden.

Het pand was verdeeld in drie ruimtes die gescheiden waren door een centrale gang die haaks op de Nieuwstraat stond.

De ruimtes aan weerszijden van de gang waren waarschijnlijk de lokalen van de school. Hierin waren vloeren aanwezig van ongeglazuurde, rode tegels. In het noordelijke lokaal lagen de tegels in een diagonaal verband en in de zuidelijke ruimtes in een halfsteens verband. De ruimte ten zuiden van de gang was door een dunne scheidingmuur in tweeën verdeeld. Het is niet duidelijk of beide ruimtes als lokaal zijn gebruikt, de kleinere kan ook een brede gang zijn geweest of een ruimte die voor andere doeleinden is gebruikt. De grotere ruimte was vermoedelijk wel een lokaal en had een doorgang naar de ernaast gelegen rectorwoning.



Restanten van de 17^{de}-eeuwse vloer van de Latijnse school in de centrale gang, ter hoogte van en gezien in de richting van de Nieuwstraat.

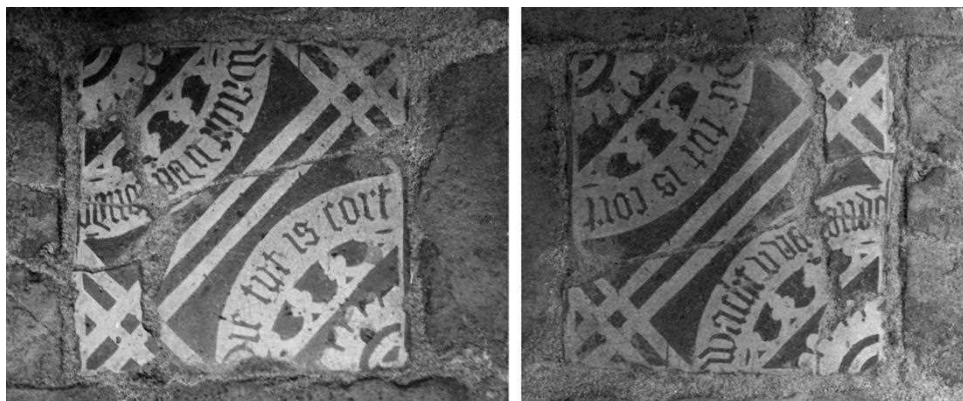
De kleinere ruimte was te betreden via een doorgang vanuit de centrale gang. Tegen de scheidingsmuur was een blok van 1,12 x 0,7 m aanwezig waarin de vloertegels afwijkend georiënteerd waren. Het doel hiervan is onbekend, maar het zou een (niet meer herkenbare) doorgang naar het naastgelegen lokaal kunnen aangeven. Hierin waren ook een zwarte tegel en een 16^{de}-eeuwse spreuktegel verwerkt.



Tekening van de 17^{de}-eeuwse vloeren in de ruimtes ten zuiden van de centrale gang. De donkergrijze delen van de vloer zijn de gaten die zijn gegraven voor de nieuwe heipalen (digitale documentatie vloer: J. Nipius, www.nipides.nl).

De spreuktegel dateert uit de periode 1540-1585 en hierop staan de tekstfragmenten: *Die tiit (tijd) is cort..* en *Wacht u vā sonde*. Dit zijn enkele regels van een bekend vers dat samen met de andere tegels in de (oorspronkelijke) vloer luidde:

<i>Die tiit is cort,</i>	De tijd is kort,
<i>Die doot is snel.</i>	De dood komt snel
<i>Wacht u vā sonde,</i>	Wees vrij van zonden
<i>Soe doedi wel.</i>	En doe zo goed



De spreuketegel in detail met de tekstfragmenten in beide kwadranten.

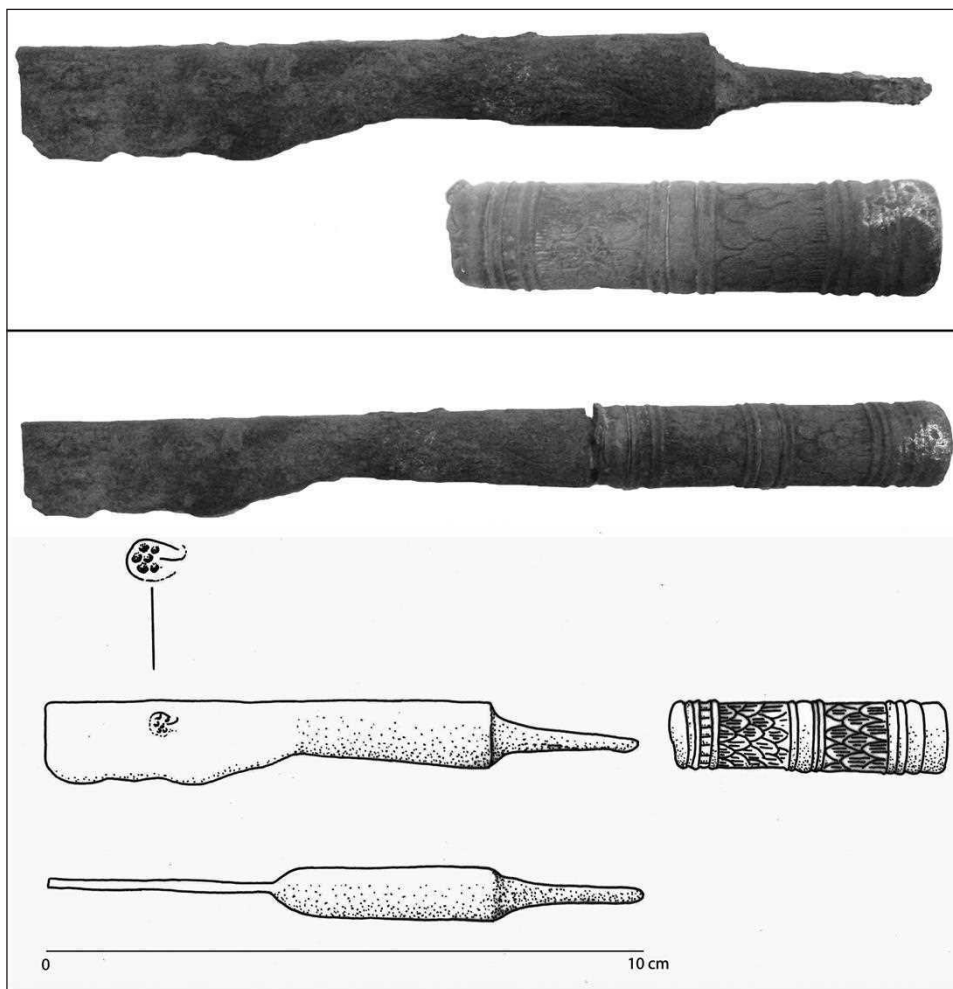
De tegel heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van een vloer in het klooster en zal, als moraliserende zinspreuk voor de leerlingen, zijn hergebruikt in de vloer van de Latijnse school.

Aan het einde van de centrale gang bevond zich een doorgang naar het onbebouwde achterterrein die werd gemarkeerd door een natuurstenen dorpel. Direct achter de lokalen van de school lag een straatje van klinkers. Hierachter was het maaiveld onverhard; mogelijk was hier een tuin of grasveld aanwezig. Wel lag hier een grote beerkelder en was er dus een buitensecreet aanwezig. In de beerkelder was echter ook een afvoer van een inpandig secreet uit de rectorswoning aanwezig.

Veel vondsten komen van het onverharde achterterrein. Hieronder waren veel dateerbare voorwerpen uit de beginperiode van de Latijnse school, tussen 1579 en circa 1650. Onder het glaswerk waren onder andere een fragment van een (vermoedelijk) stangglas, drie wandfragmenten van een wafelbeker en een mogelijk deel van een pipet van lichtblauw glas. Verder zijn er munten/penningsen, musketkogels, speelgoed, een ijzeren sleutel, een beslagfragment, een mes en een (munt)gewicht gevonden. Onder de acht munten/penningsen zijn ten minste twee (Friese) duiten en de dateringen op de munten waren: 1577, 1597, 16.., 1617 en 1626. Het gevonden speelgoedje is een snorrobot van een plaatje lood en een ander object van lood is een sier(ornament) in de vorm van een Franse lelie. Het luxe tafelmes heeft een (afgebroken) ijzeren lemmet met een gestileerde roos, bloem of boom als merkteken. Het heft is gemaakt van een plaatje koper waarin twee decoratieve banden met een schubpatroon zijn gewalst. De naad is met zilver gesoldeerd en het geheel is vervolgens verguld.

Tenslotte is er nog een zeldzaam loden gewicht opgegraven. Het is een loodgewicht uit London en dateert uit de regeringsperiode van James I (1603-1625). In 1588 werden in Engeland nieuwe gewichtstandaarden ingevoerd. Kort hierop werd door het stadsbestuur van London aan het Founders Company gilde¹¹ de verantwoordelijkheid toegewezen op het controleren van ijkgewichten. Dit was een poging om het gebruik van lood voor ijkgewichten tegen te gaan, maar deze slaagde niet. De productie van loodgewichten was in handen van de – blijkbaar erg machtige – Plumbers Company.

¹¹ De brons- en kopersmeden.

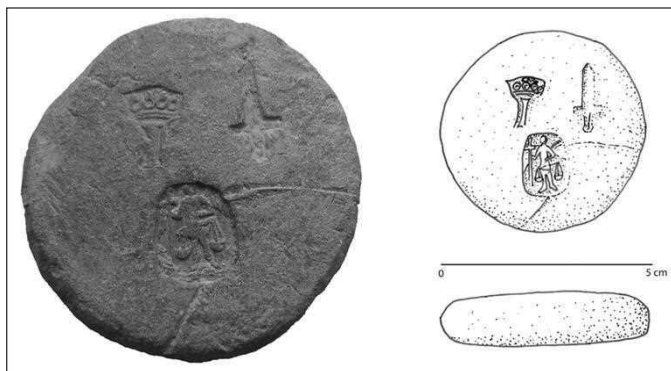


Boven: foto van het mes met verguld koperen heft. Met name op het uiteinde van het heft zijn nog resten van het verguldsel aanwezig. Onder: tekening van het mes met, uitvergroot, het merkteken op het lemmet.

In 1611 werd hun door James I het recht gegeven op de controle van loodgewichten, waarmee het gebruik in feite weer onbetwist gelegaliseerd werd. Vanaf deze datum werden de gewichten voorzien van het merkteken van de Plumbers Company: de aartsengel Sint-Michael met zwaard en weegschaal. Daarnaast werd ook een zwaard als merkteken aangebracht. Dit is het zwaard van Sint-Paul: de patroonheilige van de stad Londen. Het derde merkteken is de gekroonde 'I', dat aangeeft dat het muntgewicht dateert uit de regeringsperiode van James I.¹²

Het gevonden gewicht is een $\frac{1}{2}$ Londens pond. Dat pond had een gewicht van 453,6 gram en was een handelspond.

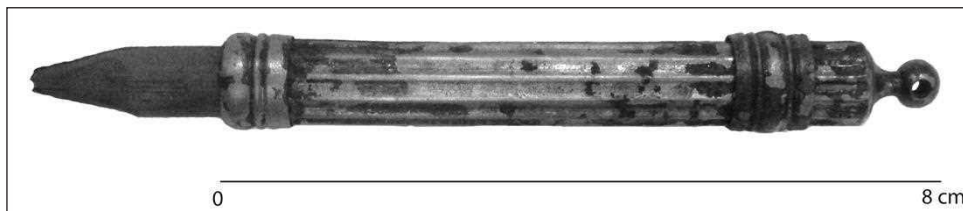
¹² Le Cheminant (1979) en Biggs & Withers (2000).



Het loodgewicht met drie stempels. De onderste is het merkteken van de Plumbers Company: de engel met weegschaal, links-boven de gekroonde 'I' en daarnaast een zwaard als symbool voor de stad Londen.

Periode 3. Bebouwing van het gymnasium en de hbs, 1853-1909

Pas in het begin van de 19^{de} eeuw wordt de bebouwing uitgebreid. In 1823 wordt het noordelijke lokaal aan de achterzijde verlengd. Bij de transformatie naar gymnasium in 1853 wordt hierachter een langgerekt pand gebouwd voor nieuwe lokalen en in 1865 wordt hiernaast een tweede vleugel gebouwd. Bij deze uitbreidingen is vrijwel al het 17^{de}-eeuwse muurwerk tot op vloerniveau gesloopt. De grote 17^{de}-eeuwse beerkelder was in deze periode nog steeds in gebruik. Bij een van de uitbreidingen is deze (deels of geheel) gelegeerd en opnieuw in gebruik genomen. Alle voorwerpen hierin dateren uit de 19^{de} eeuw.¹³ De keramiek bestaat uit enkele fragmenten roodbakkend aardewerk, 'steengoed 2', witbakkend aardewerk en Europees porselein. Onder het glas zijn resten van reageerbuisjes (of kleine flessenhalzen), fragmenten vensterglas, een platte glazen ring en een facetgeslepen sierobject. Onder de metalen voorwerpen was onder andere een messing grafiethouder (afb. onder). In de houder is nog een stuk geslepen grafiet aanwezig.



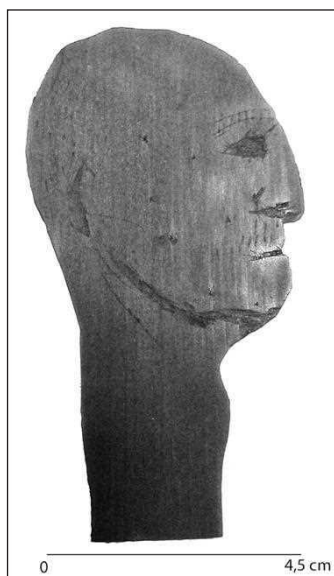
De grafiethouder met voorin nog een geslepen staaf grafiet.

Onder de houten voorwerpen was een en profil gesneden menselijk gezicht. Het gezicht is gemaakt van een plaatje hout met een dikte van 0,3 cm. Het is 8,2 cm hoog, 4,5 cm breed en door middel van gekerfde lijnen zijn de kaaklijn, oor, oog, wenkbrauw, neus, mond en snor aangegeven.

Daarnaast zijn er twee ivoren tandenborstels gevonden. Beide zijn op de steel voorzien van een merkteken en tekst. Het merkteken bestaat uit een liggend anker tussen de letters 'T' en 'F'. Daarachter staat de tekst: "EXTRA-FINE LONDON".

Ten slotte zijn er nog enkele knopen van schelp (parelmoer) en been en een aantal lakzegelfragmenten gevonden. Een van de herkenbare lakzegelfragmenten toont een

¹³ Alleen de zuidelijke hoek van de kelder is verstoord bij het voorgraven van de heipaallocaties. Hier is een deel van de inhoud (ca. 80 x 80 x 50 cm) verwijderd en op vondsten gecontroleerd.



Het gesneden houten gezicht.



De ivoren tandenborstels.

kroon en het tekstfragment: ...AN BINNENLA... Dit is het zegel van correspondentie met de Rijksoverheid, het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Of de voorwerpen uit de beerkelder zijn toe te schrijven aan de aanwezige kostkinderen of de bewoners van de rectorswoning is niet met zekerheid te zeggen. Alle vondsten zijn gevonden op de plek waar de afvoergoot uit de rectorswoning in de beerkelder uitkomt. De aanwezigheid van lakzegels van correspondentie met overheidsinstanties lijkt in ieder geval te wijzen op gebruik door de staf van de school.

Literatuur

- Baarsel, M. van (1992). *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd: de straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Hilversum: Verloren.
- Biggs, N. & P. Withers (2000). 'Lead weights. The David Rogers Collection'. In: *The English Weight Series 6*. White House Publications & Galata Print Ltd., p. 58-60.
- Cheminant, R. Le (1979). 'Antique lead merchants' weights from the City of London', in: *London Archaeologist*, vol. 3 no. 11, p. 289-291.
- Dorst, M.C. (2009). *Dordrecht Ondergronds Brieffrapport 20*. Dordrecht, plangebied Nieuwstraat 60-62. Een archeologisch bureauonderzoek. Dordrecht: Bureau Monumentenzorg & Archeologie, gemeente Dordrecht.
- Esseboom, C. (2003). *Minerva Dordracena. 750 jaar klassiek onderwijs in Dordrecht (1253-2003)*. Dordrecht: Johan de Witt-gymnasium.
- Geyskens, L. & F. Caignie (2011). 'Antwerpse inlegtegels in een Europese context', in: *Rapporten van het stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg*. Antwerpen: Stad Antwerpen, afdeling archeologie.
- Lips, C.J.P. (1974). *Wandelingen door Oud-Dordrecht*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- Panhuysen, L. (2005). *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. Amsterdam: Olympus.
- Rademaker, C.S.M. (1967). *Leven en Werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Zwolle: W.E. Tjeenk Willink.
- Stades-Vischer, M.E. (2006). *De voormalige hbs. Nieuwstraat 60-62, Dordrecht. Bouwhistorische opname en waardestelling*. Utrecht: Rapportage BBA.
- Waard, C. de (1942). *Journal tenu par Isaak Beeckman*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Wel, W.H.L. (1978). 'Iets over het gymnasium, de Latijnse school en de grote-school te Dordrecht', in: *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, 4^{de} jaargang nr. 4. Dordrecht: Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.

... om in 't openbaar strengelijk te worden gegeesselt ...

Criminaliteit en welvaart in Dordrecht 1749-1800 (5)

Hans Blok¹

Na de bespreking van de vermogens-, zeden- en geweldsdelicten in Dordrecht in de tweede helft van de 18^{de} eeuw sluit de auteur zijn reeks artikelen af met een verhandeling over de overtredingen tegen de openbare orde.

Inleidende opmerkingen, totaaltabel

De openbare orde werd in het Dordrecht van de tweede helft van de 18^{de} eeuw op allerlei manieren geweld aangedaan, zoals blijkt uit tabel 1.

Tabel 1. *Strafrechtelijk vervolgde overtredingen tegen de openbare orde in Dordrecht*

Tijdvakken	1749/60	1761/70	1771/80	1781/90	1791/1800
Totaal gevonnisse personen	5	1	15	17	31
waarvan veroordeeld voor					
<i>Verbreking bannissement</i>	2		3	5	16
waarvan mannen	2		2	4	12
gemiddelde leeftijd			29	31	46
waarvan vrouwen			1	1	4
gemiddelde leeftijd			30	25	41
<i>idem plus ander delict</i>					4
<i>Bedelen, landlopen, met ander delict</i>		1	9	5	4
<i>Oproerig gedrag</i>			3	7	3
waarvan werkweigering			3		
politieke onrust				7	2
belediging					1
<i>Overige overtredingen</i>	3				4
waarvan impostfraude	2				
ambtsmisbruik	1				
godslastering					1
smokkel					1
achterlaten van kinderen					2

Bron: SAD 9, ORA Dordrecht diverse inventarisnummers, eigen bewerking.

Volledigheidshalve moet worden opgemerkt dat de openbare orde op meer manieren werd verstoord dan wat er strafrechtelijk werd vervolgd. Uit de archiefstukken tussen 1770 en 1790 blijkt dat ook andere overtredingen – in de sfeer van belediging, onbeschoft gedrag, brutaliteiten, dronkenschap en baldadigheid – voorkwamen die werden bestraft met uitzetting uit de stad, soms na enkele dagen op water en brood en in een uitzonderingsgeval voorafgegaan door een tuchthuisstraf.

¹ Historicus, afgestudeerd op criminaliteit in Dordrecht.

Verbreking van het bannissement, invloed van armoede

Tabel 1 laat zien dat het verbreken van opgelegde verbanning na 1781 enigszins, en na 1790 sterk toenam. Vanaf 1790 komen er personen op voor die behalve het verbreken van het bannissement ook andere delicten op hun geweten bleken te hebben, zoals ongetrouwd samenwonen, diefstal en oproerig gedrag. Ook blijkt dat een ander soort overtreders – steeds oudere mannen – in Dordrecht op een overtreding werden betrapt. Vrouwen, vooral oudere, verschijnen na 1790 in de tabel: hun gemiddelde leeftijd was 41 jaar. Vrijwel alle veroordeelden waren afkomstig uit de Republiek. Sommige, niet alle, veroordeelden waren na hun eerdere veroordeling van de ene naar de andere stad getrokken, waardoor ze geen vaste woonplaats hadden totdat ze in Dordrecht werden betrapt. Waar in de vonnissen beroepen zijn vermeld – zoals dienstmeisje, schippersknecht, los werkman, kleermaker en baggerman – kan worden geconcludeerd dat velen afkomstig waren uit de onderste sociale laag van de samenleving, zoals Thuijs² die onderscheidt.

In de vonnissen wordt na 1780 door ongeveer de helft van de veroordeelden armoede – en in mindere mate het niet kunnen vinden van werk en ziekte – als motief voor de verbreking opgegeven. In tabel 2 is het verloop van de vonnissen inzake verbreking van het bannissement en de later te bespreken vonnissen tegen bedelen en landlopen opgenomen, met daaronder de graanprijs als armoede-indicator, om te zien of de aanvoerde armoede verband houdt met gestegen voedselprijzen.

Tabel 2. *Aantal gevonniste personen voor overtredingen tegen de openbare orde en de prijs van wintertarwe in Dordrecht*

Tijdvakken	1749/60	1761/70	1771/80	1781/90	1791/1800
Vonnissen voor verbreking van het bannissement	2		3	5	16
Vonnissen voor bedelen, landlopen en andere delicten		1	9	5	4
Gemiddelde graanprijs van wintertarwe in stuivers per eenheid	18	18,3	22,9	27	36,8

Bronnen: SAD 9, ORA diverse inventarisnummers, eigen bewerking, en SAD 137, inv.nr. 18: *Collectie van bescheiden met betrekking tot de graanmarkt*.

Tabel 2 maakt aannemelijk dat toenemende armoede, weerspiegeld door de stijgende graanprijs – en waarschijnlijk ook afnemende werkgelegenheid buiten Dordrecht – steeds meer met name oudere mannen en in mindere mate vrouwen deed besluiten hun heil in de grote stad Dordrecht te zoeken, zelfs al mochten ze niet in de stad komen. Maar niet alleen armoede werd opgegeven als motief.

Bestrafing

Wie betrapt werd op het schenden van het bannissement kwam in botsing met artikel 1 van het Plakkaat van 19 maart 1614 inzake overtreding van het bannissement. De strafeis luidde: geseling, brandmerken en levenslange verbanning uit Holland en

2 Frans Thuijs, *Op zoek naar de ware Jaco, Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en de mythe na zijn dood*, Amsterdam 2007, p. 294 en 295.

West-Friesland. Schending van het bannissement beschouwde de rechtbank als een *openbare vilipendie en veragting van justitie die tot maintain van de autoriteit* niet ongestraft hoorde te blijven.

Bij het opleggen van de verbanningsstraf werd het verboden gebied plus de verbanningstermijn genoemd met de standaard waarschuwing: *zonder daarin te mogen terugkeren op peene van zwaarder straffe*. Hoe werd die clause door de rechtbank nageleefd? In tabel 3 zijn alleen de extra opgelegde straffen vermeld, dat wil zeggen extra tuchthuis, extra verbanning op de eerder opgelegde verbanningsstraf, of een nieuwe verbanning, bijvoorbeeld levenslang in plaats van twaalf jaar.

Tabel 3. *Bestrafing van personen die een bannissementsvonnis hebben overtreden*

Tijdvakken	1749/60	1761/70	1771/80	1781/90	1791/1800
Totaal aantal vonnissen	2	-	3	5	16
<i>waarvan bestraft met tuchthuis/verbanning</i>	1		3	1	5
tuchthuis 2 jaar				1	1
idem met verbanning levenslang	1				
tuchthuis 3 jaar			1		
idem verbanning levenslang			1		
idem levenslang uit Dordrecht					1
tuchthuis 4 jaar			1		
tuchthuis 5 jaar, verbanning levenslang					1
tuchthuis 10 jaar					2
<i>waarvan bestraft met alleen verbanning</i>	1	-	-	4	11
tot en met 6 jaar extra				3	4
verbanning uit Holland 12 jaar					2
idem 25 jaar				1	1
idem 50 jaar	1				
idem levenslange verbanning					1
levenslange verbanning uit Dordrecht					2
geseling, verbanning levenslang uit Holland					1

Bron: *SAD 9, ORA diverse inventarisnummers, eigen bewerking.*

Tabel 3 laat zien dat delinquenten, die werden veroordeeld voor alleen schending van het bannissement en niet tevens voor bijkomende delicten, werden bestraft hetzij met een aanvullende tuchthuisstraf, al dan niet met verbanning, hetzij met een extra of nieuwe verbanning. Na 1790 was aanvullende verbanning de meest opgelegde straf, met name de levenslange. Na een begin in 1776 werd na 1790 ook de tuchthuisstraf vaker opgelegd, vooral de langdurigere variant. De vraag rijst waarom de ene delinquent extra verbanning kreeg en de andere naar het tuchthuis werd verwezen. Naast

en door elkaar lijken hierbij het eerder gepleegde delict, de vraag hoe snel iemand na de uitspraak van het bannissement weer terugkwam in de verboden zone, de duur van het illegale verblijf en de opgegeven motieven voor de terugkeer van invloed.

Motieven voor verbreking

Een grote lijn is dat zich onder hen die een tuchthuis/verbanningsstraf kregen opgelegd er vele waren, die ooit waren veroordeeld voor diefstal en gestraft met openbare geseling en verbanning. Mogelijk werden ze opgepakt om te verhinderen dat ze opnieuw zouden gaan stelen. Wat verder opvalt, zijn de opgegeven motieven voor terugkeer. Een aantal gaf aan niet te weten dat men verbannen was of dacht dat de verbanning niet van kracht was tijdens de kermis. Ook waren er twee personen, die in 1799 en 1800 opgaven dat ze de hun eerder ten laste gelegde diefstallen altijd hadden ontkend, maar die wel toegaven hun verbanning te hebben verbroken. Bij een minderheid lijkt een relatie met armoede aanwezig, waarbij tevens sprake is van herhaalde overtreding. Voorbeelden van het laatste zijn Dirk Stoel en Cornelis van der Kulk, bij wie het niet begon met armoede.

Cornelis van der Kulk was in 1787 en 1796 veroordeeld wegens “Oranje boven” roepen, hetgeen volgens de schout *de weg tot oproer kon banen*. Hem werd aanhoudend oproerig gedrag verweten. In 1796 werd hij veroordeeld tot geseling en, *in aanmerking genomen hebbende het onvermogen van de gevangene om in een tuchthuis met zijn arbeid de kost te winnen*, levenslange verbanning. In 1800 werd hij opnieuw veroordeeld voor banbreuk. Hij kon vanwege zijn lamme hand niet aan de kost komen en had geleefd van liefdegaven. De schout vond dit frivole en niets beduidende uitvluchten. Hij werd veroordeeld tot tien jaar tuchthuis en uitvoering van het vonnis uit 1796.³ Het tweede voorbeeld levert de in Dordrecht geboren Dirk Stoel, die op 26 januari 1747 wegens diefstal veroordeeld was tot geseling en 25 jaar verbanning uit Holland en West-Friesland en de stad was uitgeleid. Hij werd op 25 februari 1749 opnieuw wegens banbreuk veroordeeld tot 50 jaar verbanning. Het vonnis zegt dat hij drie weken na zijn verbanning in 1747 weer in de stad is gekomen en vanuit het huis van zijn zuster in Dordrecht heeft gewerkt. Hij was na zijn veroordeling snel terug en heeft zijn verbanning dus gedurende een jaar en tien maanden aan zijn laars gelapt. Als hij in 1759 opnieuw wordt betrapt, gaat zijn straf omhoog tot twee jaar tuchthuis en levenslange verbanning. In het vonnis wordt opgemerkt dat Stoel ondanks zijn verbanning *in Dordrecht en deze provincie af en aan ging, daarbij zijn ziekte en zugte als argument aanvoerend*.⁴ De schout lijkt gelet op de strafverhogingen niet onder de indruk van zijn verweer. Stoel wordt door zijn overtreding een verregaande *vilipendie van de justitie verweten 't welk tot maintain van de autoriteit niet behoorde ongestraft te blijven*. Het is voorstelbaar dat de rechtbank dit soort overtredingen hoog opnam. Stond iemand te kijk als hij of zij openlijk de stad werd uitgeleid, dan stond de rechtbank te kijk als zo iemand dan vrij snel al weer terug was.

In de groep die werd bestraft met alleen extra verbanning vormden zij die ooit voor

3 SAD 9, ORA 185, fol. 167.

4 Ibidem, ORA 172, fol. 8v.

diefstal waren geselsd een minderheid. De motieven voor terugkeer genoemd in deze groep zijn in te delen in: een groep die terugkeerde vanwege armoede/ziekte/geen werk buiten Dordrecht, en een andere groep, waarbij er geen relatie lijkt met armoede. Onder hen die minder dan zes jaar extra verbanning kregen opgelegd (zie tabel 3) zijn de gebroeders Jan en Johannes Teunis van der Giessen, schippersknechts en geboren in 's-Gravendeel. Zij waren in 1787 veroordeeld voor diefstal en bestraft met twee respectievelijk een jaar tuchthuis en tien respectievelijk vijf jaar verbanningsstraf. Direct na hun tuchthuisperiode voegden zij zich bij hun ouders in de buurt van Ridderkerk, omdat ze anders de kost niet konden verdienen om hun ouders van de armen af te houden, zoals zij dat tot nu toe hadden gedaan. Jan durfde zich op een ieder te beroepen als het erom ging hoe hij zich sedert zijn straf heeft gedragen. Elk van de broers kreeg er twee jaar verbanning bij.⁵ Een ander voorbeeld is Jan de Waal die op 13 oktober 1795 wegens openlijk betoonde Oranjegezindheid tot acht dagen water en brood en twaalf jaar verbanning werd veroordeeld. Nadat hij was betrapt, werd hij in juni 1797 veroordeeld tot 25 jaar verbanning uit Holland. De Waal hield gedurende zijn ban verblijf bij zijn zoon in Rotterdam en kwam sedert een jaar, vanaf juni 1796 dus, dikwijls in stilte bij zijn vrouw in Dordrecht op bezoek. Hij kon geen werk krijgen *overmits hij zwaar gebroken is en niet tot alle werk geschikt zijnde makkelijker stil bij zijn vrouw wonen kan*.⁶ Mogelijk wilde de rechtbank hem ook vanwege zijn Oranjegezindheid voorlopig niet meer in Dordrecht terugzien. In 1797 heeft het echtpaar Willem Hussen en Alida Wens hun kinderen malicieus verlaten. Ze zouden de kinderen komen ophalen als ze brood voor hen hadden. Ze werden bij verstek veroordeeld tot zes jaar verbanning uit Holland. In 1798 schonden zij hun bannissement. Alida wist niet dat ze verbannen was. Beiden hadden gehandeld uit *broodsgebrek*. Echtgenoot Hussen wordt er op gewezen dat hij publiekelijk in de couranten is aangeschreven om orde op zaken te komen stellen.⁷ Elk van beiden krijgt nu twaalf jaar verbanning. Cornelia van der Linden, in Dordrecht geboren en even buiten die stad wonend, was in 1796 wegens medewerking aan diefstal, oplichting en falsificatie, gepleegd samen met haar man, veroordeeld tot twee jaar tuchthuis en tien jaar verbanning. Na haar tuchthuisperiode raakte zij aan het zwerven langs Amsterdam, Utrecht en Rotterdam, maar kon niet aan de kost komen. Ze werd in Dordrecht betrapt. Zij, inmiddels weduwe, werd in 1800, toen zij haar verbanning had verbroken, veroordeeld tot levenslange verbanning uit Holland en West-Friesland.⁸ De hoogte van deze extra straf kan verband houden met het feit dat zij met haar man en een medeplichtige in 1796 goederen heeft gestolen, verdeeld en beleend in de Bank van Lening en heeft geholpen de diefstal van haar man en diens medeplichtige te bevorderen. Mogelijk wilde de rechtbank zo'n ondernemende dame nooit meer in de stad hebben.

Een voorbeeld van banbreuk, waarbij armoede niet de drijfveer was, is Maria van Andel die in 1792 wegens overspel en ongehuwd samenwonen, waaruit vier kinderen waren voortgekomen, veroordeeld was tot tien jaar verbanning uit Holland en West-

5 SAD 9, ORA 181, fol. 23v.

6 Ibidem, ORA 184, fol. 20.

7 Ibidem, ORA 184, fol. 76.

8 Ibidem, ORA 185, fol. 155.

Friesland. In 1793 verbreekt zij haar verbanning, omdat *haar familie in Giessen woont en ze dacht dat ze daar wel kon verblijven alsmede haar begeerte om haar kinderen te zien en dicht daarbij te wezen*. Zij krijgt twee jaar verbanning extra als straf.⁹ Mogelijk heeft de rechtbank de hand over het hart gestreken vanwege haar verlangen naar haar kinderen. Tenslotte J.O. de Heer die in 1790 voor vijftien jaar verbannen was. In 1794 bleek hij in Dordrecht te zijn gebleven om zijn goed uit de Bank van Lening te halen. Hem was wijsgemaakt *dat hij van deze stad af en aan kon varen en dat hij dan geen nood had*. De schout antwoordt in 1794 met vijf jaar extra verbanning op zijn verbanningstermijn uit 1790.¹⁰ Mogelijk had Dordrecht de reputatie het bannissement niet scherp na te leven.

Bedelen, landlopen

Bedelen en landlopen viel onder artikel 2 van het Plakkaat van 12 mei 1649 tot weering van bedelaars, vagebonden en bedelarijen. De groep bedelaars, landlopers en vagebonden bevat een bonte schare van personen, die bedelend het land doortrekt of op doorreis is. Doortje Mulders bijvoorbeeld die in 1768 rondzwerft en aan de kost komt door *een duyt te vragen en te zingen*.¹¹ Zij leeft samen met Jan Voogt, alias Schele Jan, die kinderen heeft. Zodra zij daar achter komt, laat zij hem alleen. In 1772 wordt melding gemaakt van Balthasar Joseph du Mont, een Franse deserteur uit Besançon, die – op doorreis naar Brabant – in Dordrecht in een logement kleren steelt van een overleden man en geld vraagt aan de Waalse diaconie, ook al heeft hij zelf geld genoeg.¹² De dames Keere en Middendorp worden in 1772 opgepakt, omdat zij getweeën gebedeld hebben bij de boeren in de omgeving. In 1778 wordt een groep van zes personen aangehouden. Naast bedelen en landlopen wordt elk van hen verweten zich bij de groep te hebben aangesloten, met daarin personen die waarschijnlijk hebben gestolen, andere die ongehuwd samenwonen en weer andere die het bannissement hebben geschonden. In 1788 verschijnen er twee mannen uit Italië in Dordrecht die verdacht worden van aalmoezen vragen en van een homoseksuele relatie. In 1790 wordt de kwakzalver Bliedenhuizen uit Berlijn opgepakt.

Wat opvalt is, dat bij de gearresteerden van vóór 1790 armoede niet als motief is opgegeven. Kennelijk zijn het beroepsbedelaars die door te bedelen de armoede van zich af kunnen houden. Na 1790 wordt armoede in drie gevallen wel als motief genoemd. Maar niet bij de veroordeelde Tres, die zogenaamd limoensap te koop heeft aangeboden. Gemeten over de periode 1749-1800 is meer dan de helft van deze groep afkomstig van buiten de Republiek. Ze worden meestal bestraft met levenslange verbanning, soms voorafgegaan door een aantal dagen spijziging met water en brood op het raadhuis en in een beperkt aantal gevallen met een tuchthuisstraf. Volgens tabel 2 lijkt bedelen e.d. niet of nauwelijks parallel te lopen met armoede.

9 SAD 9, ORA 181, fol. 163v.

10 Ibidem, ORA 181, fol. 177v.

11 Ibidem, ORA 174, fol. 17v.

12 Ibidem, ORA 174, fol. 76.

Op te pene in den Placcate.] Hier toe dient | 12. Mey 1649. sijnde van den volgenden
het Placcaat van den 19. Maart 1614. ver- | inhoud:
nieuwt op den 4. Maart 1630. ende den

DE Ridderſchap, Edelen ende Steden van Holland ende Weſt-Vrieſland, Repreſenterende de Staten van den ſelven Lande, Doen te weten, dat Wy tot onſen grooten leetweſen zijn vernemende, dat bin- nen de voorſz. Landen van Holland ende Weſt-Vrieſland, ſoo wel in beſloten Sreden, als inſonderheyt in opene Plaatsen en ten platten Lande de Bedelaryen ten hoogſten aannemen ende vermeerderen, niet alleen tot nadeel vande ware Armen, maar ook tot grooten overlaſt vande Ingeſeten- ten der voorſz. Landen, te meer alſoo men dagelijks bevind dat vele de Bedelaryen exerceren, om te beter occaſie te hebben tot het ſteelen, eenige haar ook niet en ontfien de Ingeſetenen met brandſtigtinge te dreygen, en andere manieren van extorſien te gebruyken. **SOO IST,** dat Wy begerende hier inne by vernieuwinge van onſe voorgaande Placaten ende Reſolutien te voorſien, ſulks dat in toekomende tijden d'In- geſetenen vande voorſz. Landen van ſoodanige overlaſt mogten zijn be- vrijd, eerſt ende alvorens daar op gehad hebbende het advijs van onſen lieven ende getrouwen de Prefident en Raden in Holland, Zeeland ende Weſt-Vrieſland, met rijpe deliberatie van Rade hebben van nieuws ge- ſtatueert ende geordonneert, ſtatueren ende ordonneren voor een eeuwig Edict midsdeſen die Poinſten hier naar volgende :

Tekst van de aanhef van het Plakkaat van 19 maart 1614, zoals dit is vernieuwd op 4 maart 1630 en 12 mei 1649, en gepubliceerd in: Mr. Simon van Leeuwen, Costumen, Keuren ende Ordonnantien van het Baljuwschap ende Lande van Rijnland, Leiden/Rotterdam: De Hackens 1667, p. 480-484.

Politieke onrust

Een ander type overtreding tegen de openbare orde heeft een politieke achtergrond en hangt samen met de positie van stadhouder Willem V. Hij was op 28 mei 1787 afgezet als stadhouder, maar in september 1787 in zijn ambt hersteld door de Pruisische troepen. Op 18 september 1787 kwamen de Pruisen in Dordrecht.¹³ Vóór 28 mei was er al sprake van reuring in de stad. In de herberg De Hanepoot werd het deuntje "Al is ons Willempje nog zo klein, alevel wil hij stadhouder zijn" gezongen.¹⁴ In december 1786 werden daarover bij elkaar 23 getuigenverhoren afgenomen, zonder dat dit leidde tot strafvonnissen. De eerste vonnissen dateren van april 1786 als een groep van vier soldaten, na cafébezoek onder invloed van sterke drank, met blote sabels langs de straat heeft geschraapt. Enkele van hen hadden geroepen "Oranje boven", een ander

13 Willem Frijhoff, Hubert Nusteling & Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, Hilversum: Verloren, 1996, p. 34.

14 SAD 9, ORA 179, fol. 202.

riep “Oranje boven, Oranje beneden, patriotten boven, patriotten onder”. Ook was geroepen “De Staten naar de bliksem, de patriotten naar de donder”. De rechtbank bestempelde dit gedrag als oproerig, wat aanleiding kon geven tot *onbehoorlijke samenrotting en verstoring van de openbare orde*.¹⁵ Ook al was de tenlastelegging voor de vier daders gelijk, toch verschilden de opgelegde straffen. De twee met een vaste woonplaats moesten veertien dagen op water en brood, maar de twee zonder vaste woonplaats kregen een jaar tuchthuis. Dit was het eerste duidelijke geval waar het al dan niet hebben van een vaste woonplaats invloed had op de hoogte van de straf. Op 15 augustus 1787 kwamen Abraham Volhart en Cornelis van der Kulk voor de strafrechter. Volhart zou zijn op zijn schouder zittende kind “Oranje boven” hebben laten roepen en met zijn hoed hebben laten zwaaien. Hij zei dat hij dronken was. Ook Van der Kulk, dronken, had “Oranje boven” geroepen. Voor beiden is wel een strafeis geformuleerd, maar tot een uitspraak is het niet gekomen. Uit een vonnis uit 1796 blijkt dat zij – en met hen al degenen die zich voor soortgelijke oproeren op het raadhuis in criminele detentie bevonden – op 21 september, dus vlak na de intocht van de Pruisen op 18 september, ongestraft uit hechtenis zijn vrijgelaten.¹⁶

De turbulentie rondom Willem V houdt ook in 1788 aan. Gerrit Gronthout zegt dat de koning van Pruisen als een schelm is binnengevallen (in Holland) en dat de prins en de prinses van Oranje en alle Oranjeklanten oproermakers en ‘landberoerders’ zijn. Hem wordt *het uitbraken van honende uitdrukkingen ten aanhoor van verscheidenen* ten laste gelegd, wat aanleiding kan zijn tot oproer en disrespect. Zelfs in de verhoren geeft hij blijk van een kwaadaardige en ordeverstoringe denkwijze. Gronthout wordt in 1788 gestraft met acht dagen water en brood.¹⁷ Zijn echtgenote gaat tegen deze uitspraak in hoger beroep bij het Hof van Holland. Tijdens de Franse bezetting na 1795 komt Van der Kulk voor de derde keer voor de strafrechter, opnieuw in beweerd dronkenschap en wegens het roepen van “Oranje boven”. Hij wordt geesteslang verbannen uit Holland. Het laatste vonnis in dit type overtreding is gevelde in 1797 tegen Frans van Helmond, die bij verstek wordt veroordeeld tot levenslange verbanning uit Holland vanwege *het voeren van discoursen strijdig met de tegenwoordige regeringsvorm*.¹⁸

Het lijkt erop dat de rechtbank er primair op uit was om sociale onrust te vermijden en dat zij uitingen pro en contra Oranje licht bestrafte, tenzij de dader geen vaste woonplaats had of een hardnekkige recidivist was. Lichte straffen voor beide partijen zouden polarisatie kunnen voorkomen.

Samenvatting

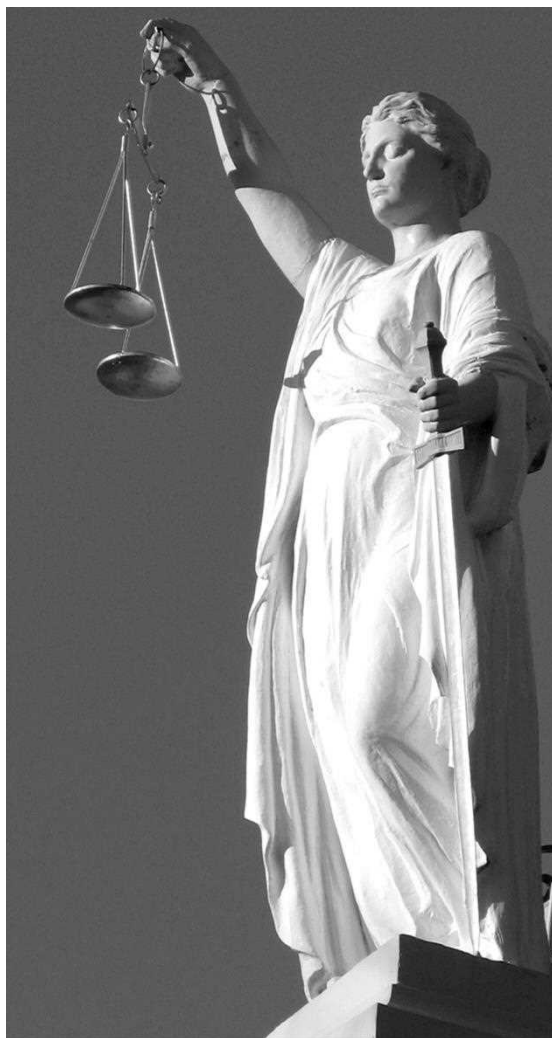
Aan het eind van de periode 1749-1800 nam het aantal overtredingen tegen de openbare orde sterk toe. Ten eerste bracht de sterk teruggelopen werkgelegenheid, zowel in de gehele Republiek als in Dordrecht, met de daarmee samenhangende armoede,

15 SAD 9 ORA 178, fol. 28v.

16 Ibidem, ORA 183, fol. 47.

17 Ibidem, ORA 180, fol. 25.

18 Ibidem, ORA 183, fol. 163.



Vrouwe Justitia (www.colcol.nl).

velen er toe ondanks een verbanning hun heil in de stad te zoeken. Hun beroep op armoede werd niet erkend. In de tweede plaats zorgde de commotie rond stadhouder Willem V voor onrust in de stad. Beducht voor ordeverstoringen greep de overheid in en probeerde door beide partijen licht te straffen polarisatie te voorkomen of in te dammen. Hardnekkige recidivisten werden forser aangepakt. Een derde groep die inbreuk maakte op de openbare orde was de constante groep bedelaars en vagebonden die, veelal niet uit armoede, Dordrecht aanded.

Uit de vonnissen blijkt als doelstelling van de rechtbank: het goed laten functioneren van de burgerlijke samenleving. Door vermogensdelicten te bestraffen, werd het onderling vertrouwen tussen de burgers – beschouwd als de smeerolie in het samenlevingsmechanisme – beschermd en door rellen te voorkomen werd de voortgang van de burgerlijke samenleving gediend, omdat de openbare orde werd gehandhaafd. Teruggrijpend op de theorie van Hay¹⁹ dat een politieke crisis aanleiding zou kunnen zijn

om diefstal scherper te vervolgen, kan worden gezegd dat in Dordrecht diefstal na 1790 minder tolerant werd vervolgd, maar dat daarbij vooral samenhang lijkt te bestaan met de scherp gestegen armoede. Probleem is dat de armoede sterk toenam in de periode, waarin de politieke onrust zich voordeed.

19 Douglas Hay, 'War, death and theft in the eighteenth century: The record of the English courts', in: *Past and present* 95 (1982), p. 122.

Debatavond Dordtse puien

Op maandagavond 15 april is door stichting De Stad en de vereniging Oud-Dordrecht een debatavond georganiseerd over 'Dordtse puien'. Reclameborden, zonneschermen, beplating, luifels, displays: in de binnenstad van Dordrecht zitten daar vaak prachtige winkelpuien achter verborgen. Tijdens deze eerste avond in de Kunstkerk waren er inleidingen door Wim de Wolf (hoofd Monumenten & Archeologie Leiden) en Wim Oosterhuis (stedenbouwkundige gemeente Hengelo) over soortgelijke projecten. Na de pauze volgde een inleiding over de Dordtse situatie door Jeroen Markusse (architect, bestuurslid De Stad), waarbij de winkelpuien van een gedeelte van de Voorstraat als voorbeeld dienden. Daarna volgde een debat met een forum waarin Jasper Mos (wethouder), Ariën van Pelt (winkeliers), Deen Schut (Oud-Dordrecht) en de inleiders hadden plaatsgenomen. Doel van het initiatief is de verborgen (historische/architectonische) waarde van veel winkelpuien in de Dordtse winkelstraten te herontdekken en opnieuw zichtbaar te maken. De avond was zeer goed bezocht en werd afgesloten met een levendig debat.



*Beelden van de debatavond
(foto's: Allard de Goeij).*



Het reliëf met stedenmaagd en stadswapens van o.a. Heusden en Geertruidenberg (foto: Kees Sigmond).

‘Mij omringen de rivieren’

De Groothoofdspoort en de wapens van Heusden en Geertruidenberg¹

Sander van Bladel²

Naarden, Muiden, Medemblik, Grootebroek, Leerdam, Weesp, Hoorn, Schoonhoven, Vlaardinghen, Monnikendam, Enkhuizen, Asperen en Schiedam. Al ruim 450 jaar wordt de stedenmaagd op het reliëf van de Groothoofdspoort in Dordrecht veilig omringd door de wapens van kleinere steden uit de periferie van het graafschap Holland. Maar ook de nu Brabantse stadjes Heusden en Geertruidenberg zijn met hun wapen vertegenwoordigd op deze poort in de oudste stad van Holland. Waarom dit zo is, zal wel nooit duidelijk worden, maar de geschiedenis van de poort is boeiend genoeg om aan een nadere inspectie onderworpen te worden.



Zomer 1418. Hertog Jan IV van Brabant belegerd Dordrecht (afb.: Beeldbank DiEP 552-330135).

- 1 Dit artikel verschijnt tevens in *In Brabant*, tijdschrift van de Historische Vereniging Brabant en Erfgoed Brabant. Met dank aan: René van Boxtel, Hildo van Engen en Kees Sigmond.
- 2 Studeerde geschiedenis in Tilburg en Utrecht en is werkzaam bij Erfgoedcentrum DiEP.

Van een warme band tussen het graafschap Holland en de stad Dordrecht aan de ene kant en het hertogdom Brabant aan de andere kant, was niet bepaald sprake in de 13^{de} en 14^{de} eeuw. De territoriumdrift van de hertogen en graven zorgde nogal eens voor gespannen verhoudingen in het gebied tussen Dordrecht, Geertruidenberg en Heusden. Met name aan het begin van de 15^{de} eeuw liepen de spanningen hoog op. De Sint-Elisabethsvloeden in de jaren 1421-1424 zorgden echter voor een breuk. De Groote Waard heeft plaatsgemaakt voor de Biesbosch; Brabant en Holland stonden met de rugen naar elkaar toe.

De Groothoofdspoort

De bouw van de oorspronkelijke stadspoort kan worden gedateerd tussen de jaren 1440 en 1450. De grondslag voor het huidige uiterlijk werd pas meer dan anderhalve eeuw later gelegd, toen in de jaren 1617-1618 in feite een nieuwe poort om de oude werd heen gebouwd. Een tekening van de nieuwe poort, zoals hij er circa 1620 uit moet hebben gezien, is aanwezig in het Koninklijk Museum voor Oude Kunst in Brussel. De reeds op de middeleeuwse poort aanwezige gevelsteen werd toen vernieuwd, de rand met de wapens bij een volgende verbouwing in 1692. Over de diverse aanpassingen valt veel feitelijke informatie te halen uit de stadsrekeningen. Het stadsbestuur was er blijkbaar veel aan gelegen goed te zorgen voor het onderhoud van deze blikvanger.

Oudste vermelding

Wanneer de afbeelding boven de poort werd aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. De oudste vermelding met betrekking tot de stedenmaagd en de Groothoofdspoort dateert uit 1549. In dat jaar werd de Spaanse kroonprins Filips als graaf van Holland in Dordrecht gehuldigd. Een van zijn hovelingen, Juan Christobal Calvete de Estrella, schrijft in een boek over Filips' reis door de Nederlanden: *Op de stadspoort was een maagd geschilderd te midden van een groen rietveld, haar borst was*

ontbloot en in haar rechterhand hield zij een palmtak en in de andere een schild. Zij was omringd door vijftien wapenschilden. Daaronder zijn in het Latijn de regels te lezen: Mij omringen de rivieren de Maas, Waal, Linge en Merwede. Ziet hier de eeuwige trouw van de Bataafse Maagd.

De trouw van de stad aan de latere koning Filips II bleek overigens verre van eeuwig. In 1572 vond in Dordrecht namelijk de Eerste Vrije Statenvergadering plaats. Vertegenwoordigers van Heusden en Geertruidenberg waren daarbij niet aanwezig, wel waren er



Zegel met de Dordtse stedenmaagd, met stadswapen, palmtak en gezeten binnen een omheining (afb.: Beeldbank DiEP 551-10672).



Groothoofdspoor vanaf de rivierzijde ca. 1870; tekening van J. Rutten (afb.: Beeldbank DiEP 551-40129).

onder meer afgezanten van Medemblik, Enkhuizen, Hoorn en Monnikendam. Een eerste verklaring van de aanwezigheid van de stedenmaagd luidt dat deze speciaal ter gelegenheid van het prinselijke bezoek in 1549 boven de poort is aangebracht. Een oudere vermelding is in ieder geval tot op heden niet gevonden.

Gerrit Cuyp

In het begin van de 17^{de} eeuw was de poort zoals gezegd aan een opknappingsbeurt toe. Het schilderen van de maagd en de wapens werd toevertrouwd aan de specialist Gerrit Gerritsz. Cuyp (grootvader van de bekende schilder Albert Cuyp). Tot aan deze aanpassingen werd er voornamelijk gesproken van de 'Dordtse' maagd, hierna werd de afbeelding veelal de 'Hollandse' maagd genoemd. Meer in het alge-

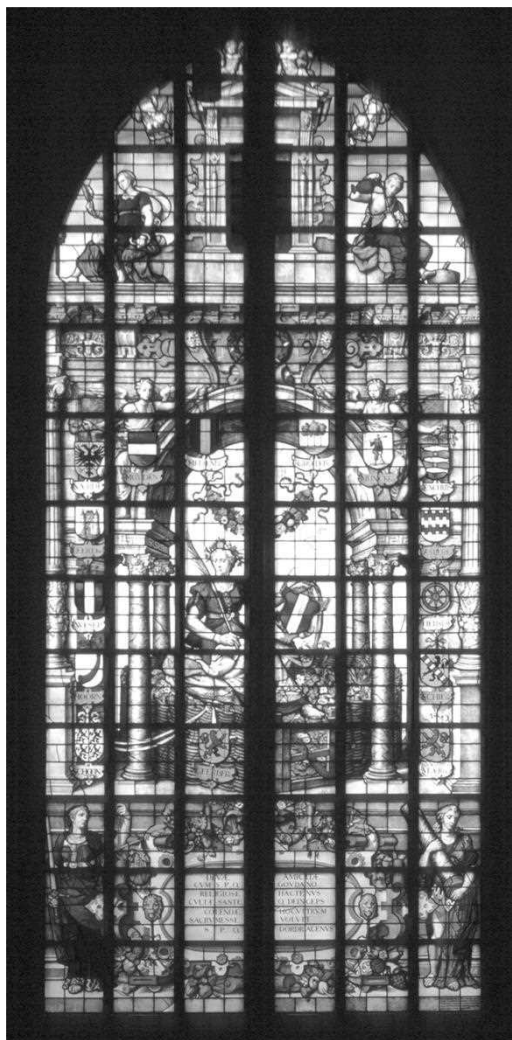


Groothoofdspoor aan de landzijde ca. 1750; tekening van de Haagse schilder P.C. Lafargue (afb.: Beeldbank DiEP 551-35355).

meen is te stellen dat het afbeelden van een stedenmaagd wellicht zijn oorsprong vindt in de middeleeuwse Mariaverering. Een paar eeuwen later, na wederom een opknapbeurt, werd de Groothoofdspoort in 1893 in gebruik genomen als historisch museum. Toen dit museum een eigen onderkomen had gekregen, volgde vanaf 1926 nogmaals een aantal restauraties.

Het bestaande reliëf op de Groothoofdspoort heeft, twee decennia voordat hij met het herstel ervan werd belast, voor Gerrit Cuyp ook al als voorbeeld gediend bij een opdracht in Gouda. Als geschenk van de stad Dordrecht werd in september 1597 in de

Goudse Sint-Janskerk een 'glas' geplaatst, vervaardigd door Cuyp. De maagd is daar dan weliswaar in spiegelbeeld te zien, de voorstelling is haast identiek; dezelfde combinatie van stadswapens flankeert de Hollandse Tuin. De wapens van Heusden en Geertruidenberg zijn daarmee niet alleen op een stadspoort in Dordrecht, maar ook in een kerk in Gouda te bewonderen.



Sint-Janskerk te Gouda: glas-in-loodraam, vervaardigd door Gerrit Gerritsz. Cuyp.

Het ontstaan van de 'Hollandse Tuin'

Veel samenvattende literatuur bestaat er niet over de zogenaamde Hollandse Tuin. Wel wordt er in verschillende muntenboeken aandacht aan geschonken, omdat het beeld juist op munten en penningen regelmatig voorkomt. Ook kunnen we met enige zekerheid beweren dat de oorsprong van het zinnebeeld van de Hollandse Tuin te zoeken is in het begin van 15^{de} eeuw. In allerlei verschillende verschijningsvormen zijn soortgelijke voorstellingen daarna tot de politieke iconografie van de Republiek gaan behoren. Tot in de 19^{de} eeuw werden ze nog regelmatig gebruikt. Vaak is dan nog steeds een gevlochten omheining te zien met daarin aan de voorzijde een hekje. Binnen een mooie tuin staat een schildhouder, leeuw of maagd centraal.

In Dordrecht waren verschillende panden die 'de Hollandsche Tuin' hebben geheten. In de 16^{de} eeuw hadden een huis aan de Wijnstraat (havenzijde, vlakbij de Kraanstei-



Hollandse, koperen duit met tuinmotief, ca. 1590/'96 (coll. Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer NG-NM-7747-3).

ger) en een huis 'Buiten de Vuilpoort' die naam. En aan het einde van de 17^{de} eeuw was er aan de opgang van de Boom nog een huis dat zo heette.

Vanouds is het begin van het gebruik van dit symbool in verband gebracht met het beleg van Hagestein in 1405. Graaf Willem VI van Holland veroverde deze toenmalige grensplaats op de familie Van Arkel en maakte daarbij gebruik van omheiningen van

gevlochten rijshout. Maar misschien is de conclusie dat hier dus dé oorsprong van het gebruik van de Hollandse Tuin zou moeten liggen wel te voor de hand liggend? Continuïteit in het gebruik van het symbool is later in de 15^{de} eeuw en in de eerste decennia van de 16^{de} eeuw namelijk niet altijd even duidelijk aanwezig. Maar helemaal onlogisch is deze gedachtegang natuurlijk niet.

Interessant in dit verband zijn ook de opmerkingen van Beelaerts van Blokland. Hij bespreekt de actieve rol van Jacoba van Beieren, dochter van Willem VI, in dit proces. Tijdens haar regeerperiode als gravin van Holland zien we de Hollandse Tuin nog regelmatig verschijnen op onder meer de grafelijke zegels. Maar na haar dood in 1436 heeft het gebruik ervan gauw, al is het tijdelijk, afgedaan.

Na de 'introductie' omstreeks 1405 wordt dit symbool in ieder geval sinds de jaren 1540 weer gebruikt om het belang van de stad Dordrecht te benadrukken. En vanaf de Tachtigjarige Oorlog komen we het propagandistische embleem ook veelvuldig tegen in de rest van Holland. Het is echter geen exclusief Hollands symbool. We treffen het ook elders in Europa aan en in de Hollandse variant zullen ongetwijfeld verschillende invloeden van buitenaf een rol spelen.

Waarom deze vijftien steden?

We weten nu iets meer over de geschiedenis van de Groothoofdspoort en het symbool van de Hollandse Tuin. Maar zouden we ook vast kunnen stellen waarom juist deze vijftien – niet allemaal even aanzienlijke – plaatsen de tuin begrenzen? De suggestie die we in de relevante literatuur vaak tegenkomen, is dat deze plaatsen een plekje op de meest prominente Dordtse poort hebben verdiend door op het strijdtoneel in de 14^{de} en 15^{de} eeuw standvastig de kant van de oudste stad van het graafschap te kiezen. Bij een andere verklaring die we regelmatig aantreffen, spelen de ingewikkelde rechtsverhoudingen van de late Middeleeuwen een rol. Al deze vijftien plaatsen kwamen in

Dordrecht ter hoofd- of hofvaart: ze waren ter afhandeling van complexe juridische zaken afhankelijk van ‘moederstad’ Dordrecht. Veel van deze plaatsen hadden de door hen verleende stadsrechten ook gekopieerd naar Dordts voorbeeld. Deze beide verklaringen worden ook specifiek ten opzichte van zijn geboorteplaats aangehaald door de Heusdense dominee Theodorus Groen. In zijn uit het midden van de 17^{de} eeuw daterende handschrift met de titel *Beschrijving van Stad en Lande van Heusden* worden een aantal passages besteed aan de Groothoofdspoort.

Van Medemblik in het noorden tot Vlaardingen en Schiedam in het westen; het individuele belang van deze kleine plaatsen was misschien gering. Maar voor het graafschap Holland vormden ze in de Late Middeleeuwen samen ‘als ketting’ een grens die er natuurlijk wel toe deed. Ter verdediging van de Hollandse Tuin zijn Heusden en Geertruidenberg in het zuidoosten belangrijk geweest. Zo belangrijk in ieder geval dat hun wapens nog steeds op de Groothoofdspoort te bewonderen zijn.

Bronnen:

- Beelaerts van Blokland, W.A. (1929). ‘De oorsprong van den Hollandschen Tuin’, in: *De Nederlandsche Leeuw*, jaargang 47 (1929), kol. 3-12.
- Busch, A.J. (1966). ‘De zegels en het wapen van Dordrecht’, in: *Zegels en wapens van de steden in Zuid-Holland*, Zuid-Hollandse studiën 12. ’s-Gravenhage, p. 65-90.
- Duinen, H.A. van & C. Esseboom (2006). *Een leven lang restaureren*. Jaarboek 2005 van de Historische Vereniging Oud-Dordrecht, p. 94-97.
- Gelderblom, A.J. (1995). *In Hollands tuin*. Gouda: Stichting Fonds Goudse Glazen.
- Groen, Th. (ca. 1650). *Beschrijving van Stad en Lande van Heusden*, handschrift, Bibliotheek Universiteit van Tilburg, PGNB hss C1.
- Horst, D.R. (2003). *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Lips, C.J.P. (1974). *Wandelingen door Oud-Dordrecht*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- Rombach, J.H. (1983). ‘De Hollandse tuin. Bij de nieuwe omslag van Holland’, in: *Regionaal-historisch tijdschrift Holland*, jaargang 15, nr. 1, p. 3-5.
- Smits Jzn., J. (1841). *Jaarboekje voor Dordrecht* 1841, p. 13.
- Veerman, W. (1975). ‘De ‘Maagd van Dordrecht’ staat er weer gekleurd op’, in: *Kwartaal & Teken*. Dordrecht: Gemeentelijke Archiefdienst.
- Winter, P.J. van (1957). ‘De Hollandse tuin’, in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 1957, p. 29-121.

Kopij voor Oud-Dordrecht 2013-2
inleverdatum uiterlijk 15 juli 2013
e-mail: redactie@oud-dordrecht.nl

Gedeporteerde joodse kinderen uit Dordrecht

Gert van Engelen¹

Vorig voorjaar was in het Amsterdamse Stadsarchief een tentoonstelling te zien die honderden mensen aan het huilen heeft gebracht. Op een zeventig meter lange tafel lagen foto's van 3.000 joodse, Roma en Sinti kinderen die tussen 1942 en 1945 uit Nederland zijn gedeporteerd en in concentratiekampen vermoord. Voor vele bezoekers was dat te confronterend: ineens zagen zij hun klasgenoot, hun buurmeisje, hun broertje of zusje terug. De aangrijpende expositie hing samen met een sober, maar niet minder indrukwekkend boek dat de schrijver Guus Luijters na vier jaar monnikenwerk had samengesteld: In Memoriam. In bijna duizend pagina's werden daarin de namen gepubliceerd van alle 18.000 in de oorlog omgebrachte Nederlandse kinderen, chronologisch gerangschikt op de transporten vanuit kamp Westerbork. Kinderen die naamloos en zonder graf in het niets waren verdwenen, maar die Luijters uit de anonimiteit heeft gehaald en weer een naam en soms een gezicht heeft gegeven. De tentoonstelling emotioneerde niet alleen de bezoekers, maar zorgde ook voor nieuwe foto's. Afgelopen herfst verscheen daarom een Addendum, met nog eens zevenhonderd pasfoto's, portretten, gezins- en klassenfoto's van levenslustige kinderen van wie de nazi's eigenlijk alle sporen hadden willen uitwissen. Bij de presentatie van dit aanvullende boek kwamen nóg weer nieuwe foto's te voorschijn, en Guus Luijters verwelkomt ze stuk voor stuk. Want verheugd als hij is over de grote hoeveelheid hervonden foto's, 15.000 jeugdige slachtoffers zijn nog altijd anoniem.

Hoe is het bij dit alles met Dordrecht gesteld? Zijn de Dordtse kinderen nog terug in de aandacht te brengen? En bestaan er misschien foto's van hen? Om daarvan een beeld te krijgen, is voor dit artikel onderzocht hoeveel joodse kinderen uit Dordrecht destijds op de trein naar het vernietigingskamp zijn gezet. Ook is uitgezocht of er verschillen zijn tussen de transportlijsten in In Memoriam en de namenlijst die in 1989 is gehanteerd voor het herinneringsmonument in het Dordtse stadhuis.

In verschillende interviews heeft Guus Luijters (69) die herinnering opgehaald die zich in zijn geheugen heeft gekerfd. Hij was 5 jaar oud en zat achterop de fiets bij zijn vader, in 1948. Ze reden door de uitgestorven oude jodenbuurt van Amsterdam. “Waar is iedereen?”, vroeg hij, zich verbazend over de totaal ontakelde wereld die hij zag: huizen kapot, doodstil, geen mens op straat. “Weg”, zei zijn vader. Luijters ontwikkelde zich van kind tot schrijver – van romans, dichtbundels, biografieën, toneelstukken en filmscenario's –, maar nooit vergat hij dat antwoord van zijn vader. En hij vertelde in diezelfde vraaggesprekken – met Trouw en Vrij Nederland bijvoorbeeld – dat hij wist wat hem te doen stond, toen hij in 1995 hoorde van het pro-

1 Zelfstandig journalist; was als redacteur verbonden aan Het Vrije Volk (20 jaar) en het Picturablاد (15 jaar).

ject van de Franse jurist en nazi-jager Serge Klarsfeld en zijn vrouw Beate. Klarsfeld verzamelde de namen en foto's van alle gedeporteerde Franse kinderen, in *Mémorial des enfants juifs déportés de France*, een monumentaal boek dat Luijters ook graag in Nederland uitgebracht zag.

“De anonimiteit van die kinderen heeft me altijd enorm dwarsgezet”, vertelde hij Vrij Nederland. “En toen dat Franse voorbeeld er was, werd het alleen maar ondraaglijker. Ik heb het altijd een heel dramatisch gegeven gevonden dat er voor zo'n grote groep kinderen eigenlijk maar één vertegenwoordiger is: Anne Frank. Natuurlijk is het goed dat er zo'n symbool bestaat, maar het hoeft niet te betekenen dat de anderen in het niets verdwijnen.”

Toen niemand het idee oppakte, deed hij het zelf maar. Luijters had haast. Eventuele nabestaanden stierven immers zo langzamerhand uit. “De duisternis werd steeds duisterder.” Vijf jaar geleden begon hij, en hij heeft het geweten. Het opsporen en napluizen van al die namen, geboortedata, adressen, sterfdata en -plaatsen greep hem hevig aan. In Trouw: “Die kinderen nemen plaats in je leven. Je raakt geheel van slag.” Het was zijn bedoeling die kinderen, die niet meer hadden mogen bestaan, “uit de abstractie te halen” en weer zichtbaar te maken. Maar, ervoer hij, “je kunt gechoqueerd worden door je eigen bedoelingen. De impact is veel groter dan ik had voorzien.” En: “Inmiddels weet ik hoeveel 18.000 is.”

Luijters rangschikte de weggevoerde kinderen niet op alfabetische volgorde, maar chronologisch, naar de tijdstippen waarop de kinderen in Westerbork op transport werden gesteld. “Eenmaal in de trein was het echt afgelopen, zeker voor kinderen. Die kregen een *Sonderbehandlung*. Oftewel: voorrang bij het doodmaken.” Op Westerbork zijn de transportlijsten nauwkeurig bijgehouden: het eerste transport was op 15 juli 1942 naar Auschwitz, het laatste op 13 september 1944 naar Bergen-Belsen.

Kaal, feitelijk en sober drukte Luijters ze in het resulterende boek af. Met opzet vermeed hij elke emotie; de lijsten spreken door hun lange lengte voor zich. Amsterdams burgemeester Van der Laan zou later zeggen voor *In Memoriam* “geen woorden te kunnen vinden.” *In Memoriam* haalt 18.000 joodse, Roma en Sinti kinderen “uit de anonimiteit van het grote getal”, zoals Luijters' bedoeling was. Kinderen die ver van huis anoniem zijn vermoord en nooit een graf hebben gekregen, krijgen door het boek hun naam, hun identiteit terug. Het is geen boek om te lezen, maant Luijters, “het is er om er te *zijn*.” Ook letterlijk probeerde Luijters de weggevaagde kinderen terug te halen, met foto's. Hij plaatste in 2009 daartoe een oproep in het Nieuw Israëlitisch Weekblad. Er brak toen, meldde Vrij Nederland, voor hem een afgrondelijk moeilijke periode aan: elke dag stroomde zijn mailbox vol met familiekiekjes, schoolfoto's en pasfoto's van kinderen die “nog gewoon hadden kunnen leven.” Ook kwam hij in contact met Aline Pennewaard, een jonge onderzoekster die op eigen initiatief al bezig was foto's en biografische gegevens over alle gedeporteerde kinderen bijeen te sprokelen. Ze besloten tot samenwerking; zij werd zijn beeldredacteur.

Schok

Hun beider zoektocht leidde niet alleen tot het boek *In Memoriam*, er kwam ook een tentoonstelling, van 10 februari tot 20 mei 2012 in het Stadsarchief Amsterdam. Op glazen wanden waren daar de namen van alle 18.000 ‘hervonden’ kinderen aange-

bracht. In de grote hal stond in vier delen een zeventig meter lange tafel, met daarop de teruggevonden foto's van 3.000 kinderen, ook hier ingedeeld op transportdatum.



De tafel met foto's van weggevoerde joodse kinderen in het Amsterdamse Stadsarchief.

De expositie ontregelde, verwarde en schokte honderden bezoekers. Ze werden met de neus hartgrondig op de werkelijkheid gedrukt; de onafzienbare lange rijen foto's van al die vrolijke, maar gruwelijk vermoorde kinderen was confronterend. Het maakte diepe indruk; het bracht velen tot tranen. Luijters, terugblikkend: "Mensen herkenden familieleden, buur- en buurtkinderen, klasgenoten, lang geleden verdwenen vrienden en geliefden."

Het Stadsarchief was voorbereid op emoties: er liepen getrainde gastvrouwen en -heren rond die bezoekers die geëmotioneerd braken, bijstonden. "Je voelt het aan als je naar iemand toe moet gaan", vertelde in Het Parool gastvrouw Linde Luijnenburg (26) over haar ervaringen. Ze zei dat veel bezoekers 'dankbaar' waren. "Ze zien het als erkenning. Ze nemen me mee naar de foto's en vertellen verhalen over hun broertje of neefje, in welke straat ze woonden, en wat er allemaal met hun familie is gebeurd. Het is heel aangrijpend. Ik werk zelf halve dagen. Daarna ben ik kapot van alle verhalen." Dag in dag uit liepen er ook mensen binnen die foto's aanreikten, "soms direct uit hun portemonnee of nog in een lijstje", maar allemaal "zorgvuldig gekoesterd." Anderen overhandigden voorwerpen, zoals briefkaarten, poëzie-albums, dagboeken, of een zilveren vorkje gerold in een servetje. Op de tentoonstelling was al een extra vitrine gereserveerd voor foto's en documenten die na de voltooiing van het boek en de expositie werden ingezonden, maar de toevloed hield aan, tot ver na afloop van de tentoonstelling. Luijters: "Iemand ontdekte dat een foto van een vermoord familielid beschikbaar was gesteld door de zoon van de man die het gezin had verraden. Iemand die, tot haar verdriet, al heel lang een geboortebeker in bezit had, ontdekte wie de wettige eigenaar van de beker was en kon deze na zeventig jaar teruggeven aan de erfgenaam."

Aanvulling

Afgelopen herfst werd dit nieuwe materiaal gepubliceerd in een aanvullend boek, *Addendum* geheten. Zevenhonderd nieuwe foto's biedt deze uitgave, alsook voorheen onbekende gegevens over 719 kinderen die, zo meldde de NRC, waren *doorgedeporteerd* van Theresienstadt naar Auschwitz. "Van hun overlijden is nooit een verklaring afgegeven, hun namen zijn niet in de Staatscourant gepubliceerd." Luijters achterhaalde dat 463 van deze kinderen zijn vermoord. Er zijn verder lijsten opgenomen die eerst ontbraken: van weeshuizen, pionierskampen en namen van Nederlandse of uit Nederland gevluchte kinderen die via Mechelen of Drancy zijn gedeporteerd.

Ten slotte corrigeert hij de vele fouten: spel- en tikfouten, fouten in aantallen, in fotobijschriften, fouten waar bezoekers en lezers op wezen. Natuurlijk staan er fouten in *In Memoriam*, verontschuldigt Luijters zich, "dat valt niet anders te verwachten bij zo'n omvangrijk en gecompliceerd boek." Hij is iedereen die op fouten wees erkentelijk, ze maken het *Addendum* betrouwbaarder.

De zoektocht naar foto's is nog steeds niet volbracht, vindt Luijters. Hij roept op tot een vervolg. Een kleine 4.000 foto's zijn nu gepubliceerd, 14.000 kinderen zijn nog altijd gezichtsloos. "Ook van hen moeten er foto's zijn. Neem alleen al de klassenfoto's die in de jaren dertig en veertig zijn gemaakt. Het kan niet anders dan dat daar verdwenen kinderen op staan."

Zuil

Het indrukwekkende monnikenwerk van Luijters en Pennewaard riep de vraag op hoe het eigenlijk is gesteld met Dordrecht? Hoeveel kinderen zijn vanuit deze stad afgevoerd en *rücksichtslos* het zwijgen opgelegd? En ook: zijn er van deze jonge slachtoffers nog foto's te traceren? Met andere woorden: is er een Dordtse uitsnede te maken van *In Memoriam*?

Dordrecht heeft één monument ter nagedachtenis van zijn omgekomen joodse stadgenoten, op de hoek van het stadhuis. Een nogal toepasselijke locatie: uit het bevolkingsregister in dit gebouw werden in 1942 de namen van joden gelicht. Tegenover het stadhuis bevond zich toentertijd het Hoofdbureau van Politie, van waaruit de joden werden getransporteerd naar Westerbork. Dit monument kwam er op initiatief van de in 2012 overleden Dordtse kunstenaar Ger Boonstra. Hij stelde in mei 1985 een tentoonstelling samen in buurthuis De Keet over 'Dordrecht in oorlogstijd'. Het lot van de Dordtse joden moest daarin onderbelicht blijven: Boonstra stelde ontgoocheld vast dat hun levens nauwelijks gedocumenteerd waren. Een laakbare leemte in de lokale geschiedschrijving, vond hij, maar net zo ernstig was het gemis aan een gedenkteken. Afgezien van een gedenksteen op de joodse begraafplaats aan de Nieuweweg, was er in Dordrecht niets dat herinnerde aan de verdwenen joodse gemeenschap en de jodenvervolgung.

Intussen was Mieke Jansen, werkzaam bij het Gemeentearchief Dordrecht, onafhankelijk van Boonstra bezig met een onderzoek naar de historie van de joodse gemeenschap in Dordrecht. Zij constateerde eveneens dat daarover weinig bekend was. Haar onderzoek leidde tot de drukbezochte tentoonstelling 'Joods leven in Dordrecht' in het archiefgebouw, en tot een extra nummer van het archiefblad Kwartaal en Teken (Extra, nr. 9, 1988). Deze publicatie werd in 1995 met aanvullingen omgewerkt tot

een boek over de geschiedenis van de joodse gemeenschap, getiteld *De verdwenen Mediene van Dordrecht*.

Publicatie, tentoonstellingen en monument kwamen in elkaars verlengde te liggen: Boonstra en Jansen richtten samen met nog drie betrokkenen een stichting op, in oktober 1985, die zich ging beijveren voor een openbaar monument. Het plan werd goed ontvangen: veel particulieren, bedrijven, instellingen en de gemeente droegen bij. Vier jaar later, in september 1989, werd het monument dat Dordrecht zo miste, ont-huld en overgedragen aan de Gemeente Dordrecht. Dit gebeurde in bijzijn van fami-lieleden van omgekomen joodse Dordtenaren en nazaten van de voormalige Dordtse rabbijn Samuel Dasberg (1872-1933). De kunstenaar Jurriaan Schrofer (1926) had het ontwerp voor het monument gemaakt; naar later bleek als zijn laatste grote werk. Hij overleed op 1 juli 1990. Tweedelig is het monument. Op de hoek van de gevel van het stadhuis kwam een granieten kubus. Op de twee zijden ervan staat de tekst 'Je moet het je kinderen vertellen' uit het boek *Exodus*, in het Nederlands en Hebreeuws, en in het midden een davidster. Binnen, in de hal, staat een vierkante granieten zuil, twee meter hoog en 37 centimeter breed, met daar bovenop een van binnenuit verlichte perkamenten kubus, een pendant van de kubus buiten. In het graniet staat, opnieuw in twee talen: '1940 - Dordrecht verloor haar joodse gemeenschap tengevolge van de volkerenmoord door de nazi's - 1945'. Opvallend aan deze zuil is dat in de kap een klein beeldscherm is aangebracht, waarop computergestuurd, geluidloos en perma-nent, een voor een de namen oplichten van de 221 omgekomen joodse inwoners, onder wie ook 19 Zwijndrechtenaren. Want Dordrecht en Zwijndrecht vormden indertijd samen de Nederlands-Israëlitische Gemeente Dordrecht. Het monument wordt jaar-lijks in september geadopteerd door een klas middelbare scholieren, met enig ritueel, opdat de herinnering aan de joodse stadsgenoten tot in lengte van dagen levend wordt gehouden.

Onbekend

Kinderen tot 18 jaar worden niet verbijzonderd op het monument. Hun naam en hun geboorte- en sterfdatum glijden voorbij, maar je moet rekensommetjes maken om de jongeren onder de slachtoffers te kunnen selecteren. De namenlijst komt ook voor in *De verdwenen Mediene van Dordrecht*, en zo valt te destilleren dat zich onder de ge-deporteerde Dordtse joden 33 kinderen bevonden in de leeftijd tot 18 jaar. Dit aantal verschilt van de onderzoeksgegevens van Guus Luijters. Hij noemt in zijn beide boe-ken *acht Dordtse kinderen méér*, jeugdigen die dus niet worden vermeld op het Dordt-se monument. Vermoedelijk wordt dit verschil verklaard door de tijd die verstreken is sinds 1989. Er zijn intussen veel meer onderzoeksgegevens beschikbaar gekomen, onder andere met de introductie van de interactieve website www.joodsmonument.nl in 2005. Deze website, gebaseerd op vele jaren van een zo zorgvuldig mogelijk uitpluizen van de grote hoeveelheid officiële bestanden, geeft met feiten, foto's en verhalen zicht op alle bijna 104.000 Nederlandse joden die de *shoah*, de totale uitroe-iing van joden, niet hebben overleefd. Meerdere keren per jaar wordt dit uitputtende digitale archief gecontroleerd aangevuld.

Intussen schreed (en schrijdt) ook de digitalisering van historische kranten, tijdschrif-ten en boeken voort, waardoor onvermoede schatten aan feiten worden blootgelegd en

de dwarsverbanden daartussen. Voeg hierbij dat de geschiedkundige belangstelling voor lokale aspecten van de Tweede Wereldoorlog, en daarmee voor het wel en wee van de joodse burgers, onstuimig is gegroeid. Het stilzwijgen, dat lang na de oorlog heerste over de joodse tragedie, is klaarblijkelijk voorbij. Dit alles heeft het mogelijk gemaakt dat veel preciezer lijsten en persoonsdossiers kunnen worden samengesteld, en ook: onverhulde boeken over vergaste joodse levens en huiveringwekkende studies over de Holocaust.

Van veel joden bij wie in de naoorlogse jaren nog ‘VOW’ moest worden aangetekend – *Vertrokken Onbekend Waarheen* – is nu bekend op welke dag zij in welk concentratiekamp zijn omgebracht. Aanvankelijk leek het erop alsof de geschiedenis hen had losgelaten, maar door de immense hoeveelheid opgedoken onderzoeksgegevens is hun lot nu tot in het pijnlijkste detail te traceren.

Akelig

Het droevigste document dat de Gemeente Dordrecht ooit opstelde, is hier een voorbeeld van. Het betreft de lijst *van gedurende de bezettingsjaren 1940 t/m 1945 weggevoerde joden, die na de oorlog voor zoover bekend niet zijn teruggekeerd*, zoals pagina 1 vermeldt. De lijst is ongedateerd, maar de oude spelling (*zoover*, 5^{de} afdeling) plaatst het in de late jaren veertig. In totaal komen 202 personen op dit document voor, compleet met hun geboortedatum en adressen. Wie de adressen op deze lijst vervolgens vergelijkt met de zogeheten woonkaarten in het stadsarchief, kaarten die de bewoningsgeschiedenis van een pand weergeven, ziet in tientallen gevallen de aantekening ‘VOW’ staan. Deze notities dateren allemaal van de eerste maanden van 1943. Maar ondertussen is wel bekend waarheen de bewoners zijn vertrokken. Zoek dezelfde namen in de gezaghebbende website www.joodsmonument.nl, en onmiddellijk valt te lezen hoe het al die mensen is vergaan. David Leonard Staal, wonend aan het Bagijnhof 31, werd op 16 maart 1943 nog als ‘VOW’ aangemerkt. De website meldt echter dat deze belastingconsulent op 24 januari 1944 is vermoord in Birkenau. Samuel Gobits, wonend op de Voorstraat 294boven: eveneens een ‘VOW’. De website: de beddenhandelaar is op 19 november 1943 in Auschwitz omgekomen.

Ontbreken

Terugkerend naar de transportlijsten, die Guus Luijters heeft nageplozen op kinderen, komen er uiteenlopende verschillen aan het licht. Niet alleen telt hij, zoals geschreven, acht Dordtse kinderen méér dan tot nog toe bekend waren, ook bevinden zich daarop namen van kinderen die totaal niet voorkomen op de gemeentelijke lijst. De verschillen zijn in de meeste gevallen terug te brengen tot deze constatering: de acht ontbrekende kinderen zijn wel in Dordrecht geboren, maar waren in de oorlog al verhuisd. Of het omgekeerde was het geval: elders geboren, wonend (of tijdelijk verblijvend, logerend) in Dordrecht.

Merkwaardig is evenwel dat op de transportlijsten zeker één naam voorkomt, die nergens wordt vermeld op de gemeentelijke lijst, terwijl deze Jet Frankenhuis uit de Frans Lebrethlaan 31 wel op 25 december 1940 in Dordrecht is geboren. Maar vermoedelijk is dit zo’n fout die Luijters heeft moeten rechtzetten. Jet Frankenhuis heeft dezelfde geboortedatum en sterfdatum als Magdalena Jacob en ze woonde op

hetzelfde adres. Het is aannemelijk dat hier sprake is van een tikfout. Dit in ogenschouw nemend, blijven er zeven kinderen over, die Luijters in de herinnering heeft teruggehaald.

Hoe dan ook, in dit artikel wordt uitsluitend uitgegaan van Luijters' bevindingen, niet van de 'Dordtse' lijst. Zo kon een overzicht worden gemaakt dat aan het eind van dit artikel staat, van 41 kinderen die op de een of andere manier met Dordrecht verbonden waren (Zwijndrechtse kinderen ontbreken in Luijters' boeken). Daar zijn hun feitelijke persoonsgegevens te vinden. Hier worden alleen nog enkele bijzondere details over hen genoemd.

Het allerjongste kind was Moshé Elchanan Itale van Gelderen. Hij werd geboren op 13 november 1942 in Rotterdam, maar in de oorlog woonde het gezin van Hartog van Gelderen in de Van Manderstraat 10 te Dordrecht. Het gezin verhuisde van Rotterdam naar Dordrecht en in 1943 naar Amsterdam. Moshé werd op 19 november 1943 in Auschwitz vermoord, *nog geen jaar en zes dagen oud*. Op diezelfde dag werden zijn zus Hanna Jehudith en zijn moeder Matle Moscovici omgebracht, zijn vader Hartog van Gelderen enkele maanden later, op 31 maart 1944.

Niet alle Dordtse kinderen overleden in de concentratiekampen. Luijters ontdekte dat de genoemde Magdalena Jacob al in Westerbork stierf, op 17 december 1942. Ook zij was, geboren op 25 december 1940, net als meerdere Dordtse kinderen, nog net géén of pas twee jaar. Anna Bannet, ook geboren in Rotterdam op 8 juli 1929, maar wonend aan de Dordtse Jan Vethkade 6, is zo'n voorbeeld van een kind dat niet vanuit Nederland maar vanuit het Franse Drancy is gedeporteerd, naar Auschwitz, waar zij op 26 juni 1943 omkwam.



Arthur Leopold Haagman (linker foto) en Herman George Haagman (foto's: coll. Joods Historisch Museum, Amsterdam).



Albums

De foto's nu. In totaal publiceert Luijters in zijn boeken foto's van *vijf van de zeven* kinderen. Een schamel aantal, maar mogelijk levert dit artikel meer exemplaren op, van oudere Dordtenaren die zich aangespoord voelen hun albums na te pluizen. Het Stadsarchief heeft in het verleden een enkele groepsfoto geplaatst in het tijdschrift *Kwartaal & Teken Extra 9*, zoals in 1988 op pagina 92 van een groep van negen jongens en meisjes op schoolreis met rabbijn Dasberg, of een schoolfoto ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Dordtse synagoge in 1931, op pagina 79 in het boek *De verdwenen Mediene*. Maar sindsdien zijn er geen nieuwe foto's tevoorschijn gekomen of overhandigd, meldt medewerkster Helen Stroosma. "Dat wil niet zeggen dat er niet nog meer zijn", nuanceert zij. "Wij weten het alleen niet, omdat de kinderen op de foto's niet zijn aangegeven als joodse kinderen."

Drie van de zeven foto's tonen een familieband. Zo is er een foto van Arthur Leopold Haagman, en van zijn broertje Herman George, destijds wonend op de Voorstraat 235.

Op een andere staan zowel Emma Overweg als haar broertje Nollus Heiman, misschien wel in de tuin aan de Oranjelaan 55.



Nollus Heiman en zijn zusje Emma Sarah Overweg (foto: privé-bezit Margaret Mogendorff-Overweg).



Familie Frenk, met de ouders van Aaron en Mietje (foto afkomstig van: www.joodsmonumentdordrecht.wordpress.com).

En op een derde staat het volledige gezin Frenk uit de Cronjéstraat 1 rood, waarvan alle vier leden in Auschwitz overleden op 12 februari 1943. Aaron omhelst zijn moeder Elizabeth den Hartog, overigens afkomstig uit Sliedrecht, het meisje Mietje staat vlakbij haar vader Isidor.



Van Ernst Jakob Hesdörffer, de laatste ‘Dordtse’ foto, is alleen een pasfoto beschikbaar. Hij woonde aan de Levensverzekeringstraat 22, een opgeheven straat die nadien de Rozenhof is gaan heten. Over hem meldt de website www.joodsmonument.nl aanvullend dat Ernst, geboren in Kreuznach, in maart 1939 met een kindertransport samen met zijn broer in Nederland terechtkwam. Hij werd als pleegzoon (zijn vader was overleden in 1934) opgenomen in het gezin van de laatste Dordtse rabbijn, Barend Josua Katan in Dordrecht. Ernst was van plan samen met zijn broer te emigreren naar de VS, maar hij en zijn moeder werden opgepakt – hij in Dordt, zijn moeder in Duitsland – en in Auschwitz vermoord. Zijn broer overleefde de oorlog. Voor de oorlog telde de joodse gemeen-

Ernst Jakob Hesdörffer (foto: privébezit Heinz Hesdörffer).



De 16-jarige Henriette Louise Breemer met haar oudere zuster Rozetta, gefotografeerd d.d. 23-7-1942, coll. Beerman (afb.: Beeldbank DiEP 309-36147).



Hannelore Thal (1927) (foto: coll. Joods Historisch Museum, Amsterdam).*

schap in Dordrecht zo'n vierhonderd mensen, daarna nog slechts enkele tientallen. Zij keerden terug uit de concentratiekampen, of uit de onderduik, zoals de nu 84-jarige Jules Benedictus, die de 'Dordtse Anne Frank' wordt genoemd, omdat hij tijdens zijn onderduik een dagboek bijhield. De synagoge werd in 1965 afgebroken. De oude joodse begraafplaats aan de Hoogt, in 1871 gesloten, werd in 1958 geruimd. De stofelijke resten werden vandaar overgebracht naar de joodse begraafplaats aan de Nieuweweg. De kleine joodse gemeenschap van Dordrecht ging eind jaren tachtig op in de Nederlands-Israëlitische Gemeente Rotterdam.

Oproep

Lezers die dit artikel kunnen aanvullen met nieuwe informatie of foto's worden uitgenodigd deze in te sturen: per e-mail via redactie@oud-dordrecht.nl of per post via Engelenburgerbrug 3, 3311 CZ Dordrecht. In een vervolgartikel zal hier dan op worden teruggekomen.

Literatuur

- Luijters, Guus, & Aline Pennewaard (febr. 2012), *In Memoriam*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Luijters, Guus, & Aline Pennewaard (nov. 2012), *In Memoriam - Addendum*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Lijst van uit Dordrecht weggevoerde joodse kinderen*

*(De volgorde die in dit overzicht wordt aangehouden, is: achternaam, voornaam, adres of verblijfplaats tijdens de oorlog,** geboortedatum en -plaats, overlijdensdatum en -plaats).*

1. Vries, Jaap de; Groote Staat 63, Maastricht; 29-11-1927 Dordrecht; 31-8-1942 Auschwitz.
2. Kleinkramer, Albert; Toulonselaan 34, Dordrecht; 20-7-1928 Dordrecht; 3-9-1942 Auschwitz.
3. Achtsteribbe, Esther; Rapenburgerstraat 20huis, Amsterdam; 12-2-1928 Dordrecht; 21-9-1942 Auschwitz.
4. Weisz, Klara; Bethlehemplein 10a-rood, Dordrecht; 2-10-1934 Milaan; 5-10-1942 Auschwitz.
5. Weisz, Robert; Bethlehemplein 10a-rood, Dordrecht; 12-7-1930 Milaan; 5-10-1942 Auschwitz.
6. Jongh, Felicia de; Scheepmakersstraat 6c, Den Haag; 4-10-1933 Dordrecht; 12-10-1942 Auschwitz.
7. Jong, Lena de; Knoopmakersgang 2rood, Dordrecht; 26-7-1925 Dordrecht; 26-10-1942 Auschwitz.

* De nummers 1, 3, 6, 23, 28, 29, 34, 39 en 40 betreffen kinderen die *niet* voorkomen op de lijst van de Gemeente Dordrecht en op het monument in het stadhuis.

** De adressen tonen het huisnummer in de oorlog. In de jaren vijftig zijn de straten in Dordrecht omgenummerd.

8. Braadbaart, Alfred Lodewijk; Groenmarkt 26, Dordrecht; 26-10-1925 Den Haag; 31-3-1944 Midden-Europa.
9. Frenkel, Samuel; Wijnstraat 11rood, Dordrecht; 11-1-1928 Dordrecht; 19-11-1942 Auschwitz.
10. Jong, Grietje de;*** Adriaan van Altenastraat 19, Dordrecht; 20-12-1935 Dordrecht; 19-11-1942 Auschwitz.
11. Kleinkramer, Esther Roselina; Reeweg Oost 195, Dordrecht; 26-11-1928 Dordrecht; 19-11-1942 Auschwitz.
12. Kleinkramer, Roselina; Reeweg Oost 195, Dordrecht; 17-9-1932 Dordrecht; 19-11-1942 Auschwitz.
13. Hesdörffer, Ernst Jakob; Levensverzekeringstraat 22, Dordrecht; 18-4-1926 Kreuznach; 28-2-1943 Auschwitz.
14. Katan, Joseph; Levensverzekeringstraat 22, Dordrecht; 6-3-1938 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
15. Katan, Milkah; Levensverzekeringstraat 22, Dordrecht; 6-5-1940 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
16. Katan, Samuel; Levensverzekeringstraat 22, Dordrecht; 24-12-1936 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
17. Leviticus, Annette; Vest 179rood, Dordrecht; 9-9-1929 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
18. Leviticus, Cato; Vest 179rood, Dordrecht; 7-1-1932 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
19. Tijn, Cisca Beli van; Wijnstraat 129, Dordrecht; 2-11-1935 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
20. Tijn, Mozes Izaäk van; Wijnstraat 129, Dordrecht; 31-5-1937 Dordrecht; 23-11-1942 Auschwitz.
21. Haagman, Arthur Leopold; Voorstraat 235, Dordrecht; 1-5-1933 Den Haag; 7-12-1942 Auschwitz.
22. Haagman, Herman George; Voorstraat 235, Dordrecht; 11-1-1927 Den Haag; 28-2-1943 Auschwitz.
23. Brakel, Hermanus Mozes van;*** Leidscheweg 25, Utrecht; 5-10-1930 Dordrecht; 25-1-1943 Auschwitz.
24. Frenk, Aaron; Cronjéstraat 1rood, Dordrecht; 22-5-1928 Rotterdam; 12-2-1943 Auschwitz.
25. Frenk, Mietje; Cronjéstraat 1rood, Dordrecht; 22-5-1937 Rotterdam; 12-2-1943 Auschwitz.
26. Meijer, Johanna; Da Costastraat 35, Zwijndrecht; 21-2-1941 Dordrecht; 26-2-1943 Auschwitz.
27. Meijer, Rosaline Betty; Da Costastraat 35, Zwijndrecht; 10-4-1939 Dordrecht; 26-2-1943 Auschwitz.
28. Weening, Joost Claes; Persijnlaan 10, Nieuwer-Amstel; 26-4-1939 Dordrecht; 28-5-1943 Sobibor.

*** Kind van wie de sterfdatum bekend is, maar dat niet voorkomt op een transportlijst.

29. Levie, Anna; Harstenhoekweg 54, Den Haag; 26-3-1930 Dordrecht; 11-6-1943 Sobibor.
30. Breemer, Henriette Louise; Singel 86a-rood, Dordrecht; 9-2-1926 Dordrecht; 9-7-1943 Sobibor.
31. Kleinkramer, Simon; Voorstraat 281, Dordrecht; 30-8-1928 Dordrecht; 9-7-1943 Sobibor.
32. Brandon, Rika; Patersweg 25rood, Dordrecht; 3-10-1926 Amsterdam; 27-8-1943 Auschwitz.
33. Gelderen, Hanna Yehudith van; Van Manderstraat 10, Dordrecht; 12-6-1941 Rotterdam; 19-11-1943 Auschwitz.
34. Gelderen, Moshé Elchanan Italie van; Van Manderstraat 10, Dordrecht; 13-11-1942 Rotterdam; 19-11-1943 Auschwitz.
35. Moses, Rudolf ; Wijnstraat 87rood, Dordrecht; 19-6-1927 Krefeld; 31-1-1944 Auschwitz.
36. Dijk, Sara Ina (Ineke) van; Burgemeester de Raadsingel 23a-rood, Dordrecht; 2-11-1934 Dordrecht; 11-2-1944 Auschwitz.
37. Overweg, Emma Sarah; Oranjelaan 55, Dordrecht; 29-10-1937 Dordrecht; 25-10-1944 Auschwitz.
38. Overweg, Nollus Heiman; Oranjelaan 55, Dordrecht; 18-1-1935 Dordrecht; 25-10-1944 Auschwitz.
39. Bannet, Anna; Jan Vethkade 6, Dordrecht; 8-7-1929 Rotterdam; 26-6-1943 Auschwitz.
40. Thal, Hannelore, Adriaan van Bleijenburgstraat 40, Dordrecht; 4-12-1927 Dortmund; 9-7-1943 Sobibor.

(Kinderen die vóór hun deportatie zijn overleden in doorgangskamp Westerbork:)

41. Frankenhuis, Jet; Frans Lebretilaan 31 Dordrecht; 25-12-1940 Dordrecht; 17-12-1942 Westerbork (bij deze vermelding betreft het zeer waarschijnlijk een administratieve fout)
42. Jacob, Magdalena, Frans Lebretilaan 31 Dordrecht; 25-12-1940 Dordrecht; 17-12-1942 Westerbork.

Schetsen uit Dordtse akten (12)

Kees Sigmond¹

Inval in een herberg op de Tolbrug (1551)

Begin oktober 1551 wordt een reeks verklaringen afgelegd over gebeurtenissen die zich een paar dagen eerder hadden afgespeeld in en buiten herberg Den (Gulden) Helm op de Tolbrug. De dienaren van de schout waren in dat huis met veel geweld tekeer gegaan. Blijkbaar was dit een gevolg van een conflict tussen de waard en het wettig gezag. Uit de verklaringen blijkt, dat de dienaren van de schout op zoek waren geweest naar de aanwezigheid van vrouwolk. Nadat zij geen vrouwen hadden aangetroffen, speelde de waard de vermoorde onschuld en riep hij de toegestroomde burgers op zijn kant te kiezen tegen dit brute geweld van de stedelijke overheid. Maar was de waard wel zo onschuldig als hij zich voordeed?

De eerste twee verklaringen werden afgelegd op verzoek van waard Jan Danielsz. en diens vrouw Henricxgen Nijssendochter.² Ene Cornelis Janss. van Ophoven, uit 's-Hertogenbosch, verklaarde dat hij twee of drie maanden in Dordrecht gewerkt had met *kruyt wasschen* in de Munt en op andere plaatsen. Op *Sinte Michiels dach* (29 september) was hij 's avonds een kan bier gaan drinken in de Visstraat en rond zes uur was hij teruggegaan naar zijn herberg *inden Anker tot Zoeten huys*.³ Bij de Tolbrug gekomen, hoorde hij in het huis van Henricxgen *groet gerucht* en zag hij een *dienaer*⁴ met getrokken zwaard, die tegen de waard riep: “*ick zal u bij god doersteken*.” Toen de getuige dit hoorde is hij *daer in getreden om tselve te beletten*.

De kleermaker Henrick Janss. verklaarde dat hij samen met zijn buurman Jan Danielsz. op *Sinte Michiels dach* in Papendrecht naar de kermis was geweest. Rond de avond waren zij met een schuit teruggevaren en toen zij bij de Tolbrug kwamen heeft Jan hem uitgenodigd: “*buyrman compt naeder, ich zal ons eens tappen*.” Nadat zij een kan bier hadden gedronken kwamen er twee *sheren dienaers* die hadden gevraagd: “*wel wat volck hebt gij?*” Hierop had waard Jan Danielsz. geantwoord: “*ick en heb geen volck meer dan mijn buyrman die gij hier siet ende boven leyt een man en slaept / anders en heb ick geen volck, ick coem rechtwaert eerst in huys*.” Een van de dienaren wilde naar boven lopen, waarop de waard zei: “*wilt gij boven gaen zoe neempt*

1 Bouwhistoricus, hoofdredacteur Oud-Dordrecht.

2 SAD 9, ORA 698, akte 114, d.d. 2-10-1551.

3 Dit is niet herberg Het Anckertje op de Voorstraat bij de Botgensstraat, berucht door de daar in 1538 gepleegde moorden, maar een gelijknamige herberg (ook wel: 't Gulden Anckertje) in de Wijnstraat naast brouwerij Den Ouden Beer, vlakbij 't Zeepaert. In 1555 werd *Soetgen int Anckertgen* daar aangeslagen voor zes haardsteden (NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1587, fol. 7v).

4 *Dienaer* of 's *heren dienaer*: dienaar van de wet, assistent van de schout.

die kaerse meede.” Toen de *cortste* dienaar toch naar boven wilde lopen zonder kaars, had de waard herhaald: “*wilt gij boven loepen zoe neemt die keerse mee.*” De langste dienaar reageerde en *trak van leer zijn zweert* en zette dit de waard op zijn borst terwijl hij zei: “*gij scelm, gij boechwicht,⁵ ick zal u bij god doersteken ende u ...*” (zin niet afgemaakt). Hierop waren beide dienaren zonder licht naar boven gelopen, *makende veel gerucht ende gerommels boven*. Henrick en Jan waren hen met de kaars gevolgd en zagen dat de langste dienaar linnen kleding *met enen duyck⁶* onder het bed had gevonden, waarbij hij gezegd had: “*hier is enen duyck, hier most een vrou mee wezen.*” De waard had hierop gezegd: “*wilt ghij die douck mee nemen, zoe neemt dat ander linnen douck oick mede.*” De dienaar had zijn opsteker⁷ getrokken en de doek in twee stukken gesneden, zodat hij het ene eind in zijn hand hield en de *Amsterdammer* het andere eind. Daarna wilden de dienaren de man meenemen: “*wildt nyet meegaen, ick heb hier bij mijn daer ick u wel mee leyen zal.*” De man had zich echter verzet: “*set mij recht, ick sal u te recht staen.*” De dienaren konden hem niet de baas en na een lange worsteling zagen zij in dat zij hem niet konden wegleiden en werden zij boos. De lange dienaar *stiet den waert met een vuyst in zijn backhuys⁸* en nadat de waard die slag had ontvangen, heeft hij met zijn vuist teruggeslagen, waardoor de kaars was uitgegaan. *Maer en hebben zij getuygen geen vrouvolck boven gevonden.*



De Tolbrug in 1542 en 1557 (kaarten Jacob van Deventer), 1581 (Braun & Hogenberg) en 1590 (Guicciardini): op de laatste kaart is een aantal huizen aan de oostzijde van de Tolbrug gesloopt, waardoor een plein is gevormd: de Beurs, het latere Scheffersplein. Achter een van deze verdwenen huizen, genaamd Bourgoengen op de oosthoek van Tolbrug en Wijnstraat, lag het eveneens gesloopte huis staen-de inden opganck vande Tollebrugge ande poertzijde opte haven, genaempt den Gulden Helm.⁹

Wat was de aanleiding voor dit opstootje? De volgende dag wordt dat al duidelijker dankzij het verschijnen van twee getuigen voor de rechtbank, op verzoek van de Mr. Tielman Schoeck, *stehouwer*¹⁰ van schout Adriaen van Blijenburg.¹¹ Deze getuigen waren niet de minsten: Wouter Barthoutszoen uit *onsen rade* en Coenraet Scriver uit

⁵ *Boechwicht*: booswicht, schurk.

⁶ *Duyck of douck*: (hoofd)doek.

⁷ *Opsteker*: puntig mes.

⁸ *Backhuys*: bakkes, iemands gezicht, de voorkant van zijn hoofd.

⁹ SAD 9, ORA 697, akte 5, 10, d.d. 15-5-1550.

¹⁰ *Stehouwer*: stedehouder /plaatsvervanger van de schout.

¹¹ SAD 9, ORA 698, akte 117, d.d. 3-10-1551.

onsen achten.¹² Zij verklaarden dat Jan Danielsz., waard in Den Helm op de Tolbrug, ongeveer drie weken eerder was langsgeslagen om een *excijsbriefge van twee tonnen biers*.¹³ De getuige Coenraet had hem gevraagd hoe het met hem ging: “*Jan, hoe moecht ghijt maken*.” Hierop was Jan losgebarsten: “Hoe zou ik het maken? Mijn nering vergaat geheel. De *stehouwer* blijft ons maar kwellen; geen mens wordt met rust gelaten. Die lieden willen niet overlopen worden, onder de valse pretentie dat zij de heer dienen. Ik zou wel eens zoveel willen *uuytsteken*,¹⁴ dat het een goed jaar genoemd kon worden.” En Jan Danielsz. had nog meer gezegd: “Coenraet, ik vraag u om de *stehouwer* te zeggen, dat ik hem verzoek om mij met rust te laten zodat ik mijn nering kan doen. Want zou ik niet met rust gelaten worden, dan zou ik *mijn persoën zoe an hem setten, datter God zijn loff an zyen zoude*.”¹⁵ De volgende dag was Jan Danielsz. nogmaals bij Coenraet gekomen en heeft hem gevraagd of hij al met de stedehouder gesproken had.

Op verzoek van de stedehouder verschenen diezelfde dag nog twee getuigen voor het gerecht: Pieter Geerbrantszoen en Cornelis Henricxzoen, *sheren dienaers*.¹⁶ Zij verklaarden dat zij drie weken geleden, met de stedehouder, 's avonds tussen negen en tien uur in het huis van Jan Danielsz. in Den Helm op de Tolbrug geweest waren. Nadat zij hadden aangeklopt en waren binnengelaten, waren zij naar boven op de zolder gegaan waar zij een man vonden die lag te slapen. De stedehouder en Cornelis waren het huis uitgegaan, maar het gezelschap dat beneden zat hield Pieter tegen, waarbij hij iets te drinken kreeg ingeschonken. Hierdoor was Pieter als laatste het huis uitgegaan, waarbij de waard hem volgde om de deur te sluiten. Terwijl de stedehouder en Cornelis al weg waren, zei de waard bij het weggaan tegen Pieter: “*bij gans macht*, ik kan deze *diefleyers* niet uit mijn huis krijgen; ik zal er nog eens een zo *teikenen*¹⁷ moeten, dat men er van zal weten te spreken.”

Hiermee was de actie van ‘*s heren dienaers*’ op Sint-Michielsdag wel verklaard: de waard had een aantal verkapte dreigementen geuit aan het adres van de stedehouder en zijn helpers. Maar de waard gaf zich niet gewonnen: op zijn verzoek verscheen twee dagen later een nieuwe getuige voor de rechtbank.¹⁸ De wantsnijder Cornelis Henricxz. verklaarde dat hij *zittende in zijn comptoir*¹⁹ op Sint-Michielsdag 's avonds rond zes uur groot rumoer gehoord had in het huis van Jan Danielsz. Hij hoorde dat de ruiten van boven op de kamer beneden op de brug vielen en hij dacht dat de waard en de waardin hun huis moesten ontruimen. Er stroomde veel volk voor de deur samen en de waard klaagde tegen het volk: “*siet lieve borgers, gesciet mij hier nyet force & geweld* dat ik en mijn huisvrouw binnen mijn huis geslagen worden en voor ons lijf

12 Wouter Barthoutsz. (ca. 1517-1571) was acht, raad, schepen en tresorier in Dordrecht. Coenraad Schrijver (ca. 1512- na 1567) was acht in Dordrecht.

13 Een *excijsbriefge* was het bewijs dat de accijns betaald was, in dit geval voor twee tonnen bier.

14 *Uuytsteken*: biersteken, tappen of handelen in bier.

15 Dit lijkt een verkapt dreigement aan het adres van de stedehouder.

16 SAD 9, ORA 698, akte 118, d.d. 3-10-1551.

17 *Teikenen*: (met geweld) beschadigen.

18 SAD 9, ORA 698, akte 122, d.d. 5-10-1551.

19 *Comptoir*: kantoor.

moeten vrezen. Wij moeten ons huis ruimen en deze *rabouwen* blijven daar in.” Waarop een van degenen die voor de deur stond antwoordde: “dusdanig geweld hoeft een burger in zijn eigen huis niet te doen, maar misdoet hij zelf iets, *men doet guet recht*”. Op dezelfde dag verklaarde de 40-jarige Weyn Gijsbertsdochter, weduwe van Lange Jan, dat zij op Sint-Michielsdag rond zes uur ’s avonds over de Tolbrug liep.²⁰ Er was daar veel volk verzameld voor de deur en zij hoorde dat de mensen zeiden: “wat een geweld gebruiken zij hier binnen een burgers huis”. De vrouw des huizes had gezegd: “ik ben bezorgd dat zij mijn man zullen vermoorden; mijn man heeft *scerp noch plomp*²¹ bij zich en heeft de ruiten van de zolder op straat horen vallen”. De getuige was ter plaatse gebleven tot de *dienaers* weggegaan waren. Daarna heeft de waardin haar verzocht binnen te kijken: “*vrouken compt nu toch en besiet off hier noch enich vrouwevolk in huys is, dat dees bovens zulken gewelt consten doen*”.

Monumentenschildjes

Sinds dit voorjaar biedt stichting Illustre Dordracum eigenaren van Dordtse rijks- of gemeentelijke monumenten de mogelijkheid monumentenschildjes met een QR-code op hun pand te plaatsen. Via deze code kunnen passanten met een mobiele telefoon de beschrijving op de monumentenlijst opvragen. Daarbij wordt historische informatie over het pand gepresenteerd, indien die bekend zijn uitgebreid met bouwhistorische gegevens en reeksen van vroegere eigenaren.

De werkgroep huizenonderzoek van Illustre Dordracum heeft informatie van ongeveer 150 monumenten in kaart gebracht en wil deze voor het eind van het jaar via de schildjes op de panden presenteren. Tot nu toe zijn er ruim 40 monumenten van deze schildjes voorzien en dat aantal breidt zich snel uit.

Monumentenschildjes met een QR-code zijn in Nederland niet uniek, maar vrijwel altijd blijven deze beperkt tot toonaangevende publieke gebouwen. Nergens in Nederland wordt zo grootschalig historische informatie over particuliere huizen gepresenteerd als in Dordrecht!

Eigenaren van monumenten die aan dit project mee willen doen kunnen daarover informatie vinden op de website www.dordrechtmonumenteel.nl.

20 SAD 9, ORA 698, akte 123, d.d. 5-10-1551.

21 *Scerp noch plomp*: geen scherpe of botte wapens.



Overzichtsfoto van de omgeving van het station met een openbare toiletgelegenheid voor mannen nabij de spoorwegovergang van de Spuiweg (ter hoogte van de huidige Krispijntunnel), gefotografeerd door W. Meijers circa 1930 (afb.: Beeldbank DiEP 555-10373).

‘Watersnood’ in Dordrecht anno 2013

Jean M.A. van Wageningen¹

De auteur heeft zich verdiept in de toiletgang, in ons land en meer specifiek in Dordrecht, en het al of niet aanbrengen van (openbare) sanitaire voorzieningen die deze basale behoefte van de mens in goede banen moeten leiden. Het resultaat van zijn speurtocht treft u in onderstaand artikel aan.

Voorbeschouwing

Dordrecht lokt met haar prachtige ligging, monumentale kerken, rijke patriciërshuizen en vele oude pakhuizen een stroom aan bezoekers. Die zijn, net als u en ik, behept met de eigenschap dat ze na hun reisdoel bereikt te hebben, en op de kade of het parkeerterrein staan, graag even een toilet willen bezoeken. Maar waar vindt men die in Dordrecht? Reden om naar de gemeente te bellen. Ook daar moest men even nadenken en het uitzoeken. Een uurtje later belde een allervriendelijkste medewerkster mij terug. Ze had bij iedereen navraag gedaan, had Google geraadpleegd, maar moest constateren dat er geen openbare toiletten in Dordt zijn. Zelf, verklapte ze mij, ging ze in opperste nood naar V&D. Op 9 april 2006 schrijft AD De Dordtenaar: *Om toch een gastvrije stad te zijn, stelt het college nu voor apart gebouwde, zelfreinigende openbare toiletten te realiseren voor valide en mindervalide mannen en vrouwen op ‘aankomstplekken’ zoals de fastferry-halte. De Dordtse binnenstad kan niet eerder dan volgend jaar (2007) drie openbare toiletten krijgen en wel in de parkeergarage Spuihaven, op de Grote Markt en bij de fastferry-halte aan de Merwekade. Nu maken bezoekers regelmatig gebruik van de wc in een semi-openbare instelling. Volgens het college blijft daar echter een gevoel van schaamte bestaan als gevraagd moet worden om even naar het toilet te kunnen. Tevens is er een afhankelijkheid van openingstijden.*

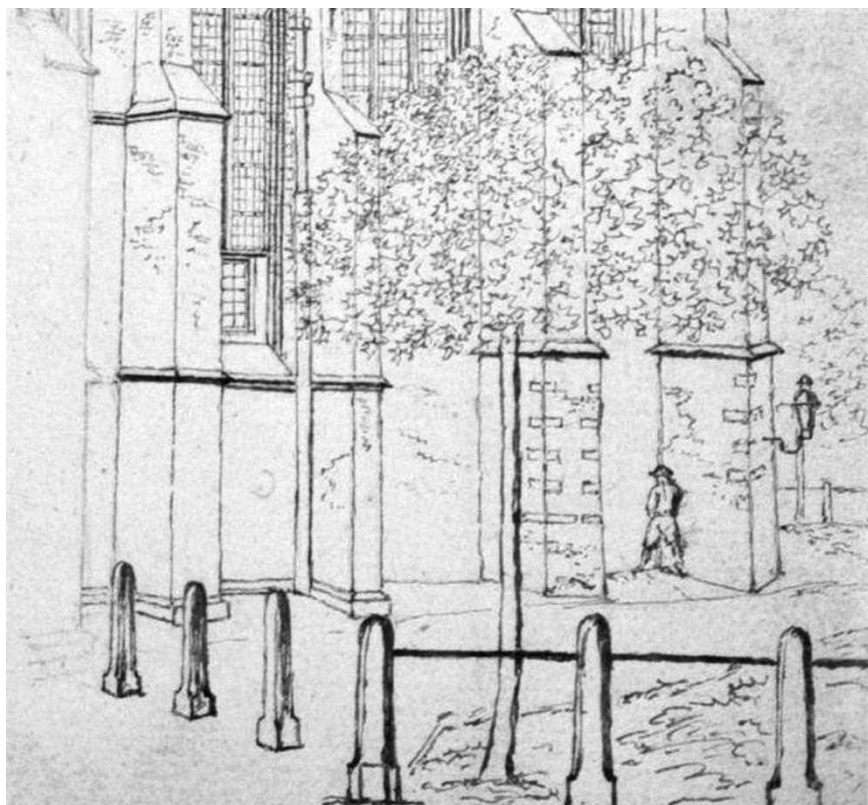
Het verleden

In de Middeleeuwen bestonden er geen toiletten. Je deed je behoefte achter een boom, zoals in de beroemde ets van Rembrandt met een plassende boerin, of in een hoekje tegen een liefst monumentaal gebouw als een kerk. In de 19^{de} eeuw werd in huis een poepdoos gebruikt die regelmatig werd geleegd in de bekende ‘boldootkar’. Nog in 1858 werd een prijsvraag uitgeschreven door het Departement Deventer der Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid voor de inzameling en beschikbaarstelling van urine aan boeren.² Soms hing een secreet simpelweg in een uitbouwje boven het water van een van de grachten of havens. Voeg daar nog eens de paarden en andere beesten aan toe die door de stad liepen en die niet eens naar

1 Historisch onderzoeker.

2 B. de Boeren-Goudmijn, ‘Prijsvragen’, in: *Tijdschrift voor den Nederlandschen Landbouw in zijn geheele omvang* (1858), p. 45-46.

een boom gingen. Onnodig om te zeggen dat vooral in droge en warme perioden niet bepaald een bloemetjesgeur in de stad hing: het stonk er verschrikkelijk. Geen wonder dat men na de zoveelste tyfus- of cholera-epidemie dacht dat de ziekte door de lucht kwam aanwaaien. Een goede indruk van de sanitaire omstandigheden geeft Van der Woud.³



'Wildplassen' tegen het koor van de Grote Kerk, detail van een prent getekend door Johannes van Lexmond (afb.: Beeldbank DiEP 555-30103).

Maar ook toen al was niemand gecharmeerd van zich ontlastende mensen en urine tegen zijn pand. Men wist al lang dat urinezuren schade aan de stenen toebracht. Dus kwam de gemeente Dordrecht in het geweer en plaatste op populaire plekken zinken urinoirbakken en zo kon op 16 maart 1855 de Dordrechtsche Courant melden: *Nog berigt de voorzitter, dat zijn aangeschaft 6 ijzeren urinoirs, van denzelfden vorm, als in andere steden gebruikt, welke bij wijze van proefneming op nader aan te wijzen plaats, hier ter stede zullen gesteld worden. De kosten daarvan zullen gevonden worden uit het batig saldo van den post 'ijzeren banken'. Het hoofd van dien post wordt*

3 Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen, Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010.

gewijzigd, en zal voortaan heeten 'ijzeren banken en waterbakken'. Een jaar later constateerde het gemeentebestuur in het *VERSLAG van den toestand der Gemeente Dordrecht, over het jaar 1856* dan ook trots: Met het plaatsen van urinoirs is voortgegaan, zoodat die thans in de voornaamste deelen der stad worden gevonden.

**** De BURGEMEESTER en WETHOUDERS van DORDRECHT, brengen bij deze ter kennis van de belanghebbenden, dat op Dingsdag den 6 April 1858, des middags ten twaalf ure, ten Raadhuize der gemeente, zal plaats hebben de Aanbesteding van:**

4de Perceel. Het LEVEREN van Dertig stuks gegoten ijzeren URINOIRS, met hunne ROOSTERS.

Alles met de leverantie der benodigde MATERIALEN, zoo als die in de Bestekken beschreven zijn.

De Bestekken en Voorwaarden dezer Aanbesteding zullen van den 22sten dezer tot den dag der Aanbesteding dagelijks, met uitzondering van de Zon- en Feestdagen, van des morgens ten negen tot des namiddags ten vier ure, ter inzage van de gegadigden liggen, op de Secretarie en bij den Architect der gemeente, door welken laatsten de aanwijzing zal plaats hebben op Woensdag den 31sten dezer maand, des namiddags ten vier ure, te beginnen aan de Blaauwpoort, terwijl verdere informatie te bekomen zijn bij gemelden Architect.

Dordrecht, den 16den Maart 1858.

De Burgemeester en Wethouders van Dordrecht,
TIMMERS VERHOEVEN.

De Secretaris,

P. VAN DEN BRANDELER.

Aanbestedingsadvertentie in de Dordrechtsche Courant d.d.

18-3-1858.

constateert het artikel, is dat slecht ingerigte urinoirs eenen stank verspreiden, waarvoor men dikwijls reeds op zekeren afstand kan bemerken waar zij staan. De remedie hiertegen was niet zoals men in Den Haag deed door ze een mooi kleurtje te geven, maar én de binnen- én de buitenwanden én de muur waartegen zij staan, dezen over eene oppervlakte van eenige, b.v. drie, palmen (circa 30 cm) te doen bestrijken met teer, en dit dikwijls te doen herhalen.⁴

Soms werden de bakken van de ene plek naar de andere verplaatst. Op verzoek van mr. C.A. Vriesendorp, die vlak bij de aanlegplaats van het veer naar Zwijndrecht aan de Blaauwpoort woonde, besloten burgemeester en wethouders eind 1865 dat het urinoir tegen de zijmuur van het pakhuis van de gebroeders de Groot aan de Nieuwbrug weggenomen wordt en overgebracht zal worden naar den zijmuur van het huis van den heer C. Vriesendorp aan de Blaauwpoort A 528 en zulks op zijn edel verzoek.⁵

Deze voorzieningen gingen gepaard met maatregelen om wat we tegenwoordig 'wildplassen' noemen, tegen te gaan. Er kwam een politieverordening die straffen stelde op het ongeoorloofd urineren. Dat dit niet afdoende was, bewijst deze ingezon-

In 1858 werden nog dertig gietijzeren urinoirs aanbesteed.

In het Tijdschrift voor Gezondheidsleer met als prachtige subtitel: Tijdschrift voor alle Standen, ter Bevordering van Volkswelvaart en Huiselijk Geluk, besteedde de hoofdredacteur dr. Pous Koolhaas in 1869 aandacht aan het fenomeen urinoir. *Moet de plaatsing van urinoirs ook beschouwd worden als iets dat geenszins strekt tot versiering van den openbaren weg, zij is nuttig, tot voorkoming van erger kwaad zelfs noodig* (...) Een van de nadelen,

4 Dr. C.P. Pous Koolhaas, in: *Tijdschrift voor Gezondheidsleer, Tijdschrift voor alle Standen, ter Bevordering van Volkswelvaart en Huiselijk Geluk*, Den Haag 1869, p. 27-28.

5 SAD 218, inv.nr. 6, archief Dienst Openbare Werken.

den brief van een belezen persoon, die met lede ogen aanzag dat veel van de zo duur betaalde urinoirbakken verdwenen.

Nog geen jaar later haalde de briefschrijver zijn gelijk, al was de uitkomst vast anders dan hij had gehoopt en verwacht. B en W wisten ook dat er veel naast de bakken

(Ingezonden.)

„Bij art 3 der politie-verordening is eene geldboete gesteld: op het werpen van asch, vuil of dreck, op het uitkloppen van matten en kleeden en op het wateren builen de daartoe bestemde bakken, in de kom van onze gemeente.”

Sedert eenigen tijd hebben wij intusschen met leedwezen opgemerkt, dat die verordening niet meer schijnt te worden gehandhaafd. De bewuste bakken of urinoirs, die vroeger met kwistige hand waren daargesteld en onze gemeente veel gelds gekost hebben, ziet men allengskens verdwijnen en er zijn wijken waar men er in het geheel geen meer vindt, b. v. aan de Groote Hoofd's poort, waar de toegang tot het hulp-postkantoor en de brievenbus bijna versperd wordt door het straffe-loos doen van datgene waartegen de politie moest waken en waar integendeel de agenten zich zelf aan schuldig maken, tot ergernis van ingezetenen en vreemdelingen.

Indien de welvoegelijkheid op deze wijze mag worden gekwetst, de atmosfeer mag worden verpest, en de gebouwen mogen worden geschonden, dan vragen wij of art 3 van het politie-reglement nog van kracht is, en bijaldien hetzelfde is ingetrokken, of wij dan niet gerechtigd zijn daarvan kennis te dragen, opdat de nakomelingschap niet getuige van onze dagen die zich kenmerken door rijkdom aan wetten en reglementen: „*Les lois éloquent sans force et les droits confondus.*” (*)

(*) Voltaire, Henriade chant I.

Ingezonden brief in de Dordrechtsche Courant d.d. 17-10-1865.

het wachten op de hogedrukwaterleiding die in 1883 werd aangelegd. Het besef was namelijk doorgebroken dat het drinkwater uit de vuile grachten wel eens de oorzaak van epidemieën kon zijn. Bijkomend voordeel was dat nu ook de urinoirs van water-spoeling konden worden voorzien, waardoor de stank werd gereduceerd.

Eind 1938 had Dordrecht veertig urinoirs en was daarmee veruit koploper met het aantal urinoirs per inwoner, namelijk 1 per 1.530. Absoluut gezien hadden alleen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag er meer, maar per urinoir moesten daar respectievelijk 2.069, 4.221 en 3.934 inwoners gebruik van maken. Deze gegevens waren verzameld door de Union International des Villes et Pouvoirs Locaux⁷ en betroffen alle gemeenten met meer dan 40.000 inwoners. In deze inventarisatie valt verder het buitengewoon gering aantal toiletvoorzieningen voor dames op. Amsterdam had er weliswaar veertien maar veruit de meeste steden hadden er geen, zo ook Dordrecht. Na de oorlog kwamen daar klachten over. *My visit to Holland was satisfactory but on behalf of a number of visitors I do wish you would draw the attention of your local Governmental and Municipal authorities to the disgraceful lack of public lavatories; in England we are used to a much higher standard, and for woman folk it was most in-*

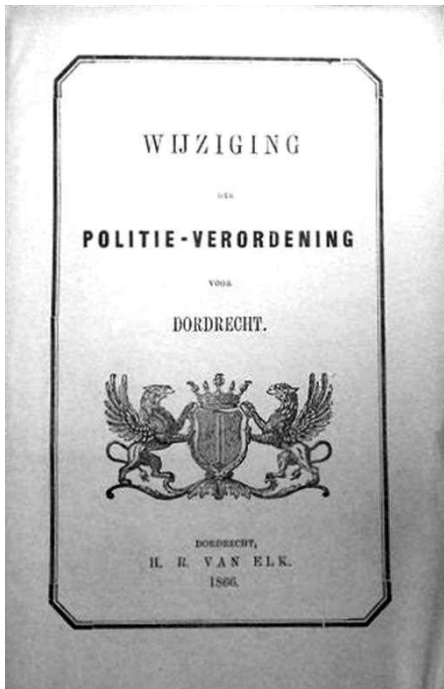
werd geplast, ook door de ‘Hermandad’ zelf, en zij besloten tot aanpassing van de politieverordening. *Overwegende dat gebleken is dat de in der tijd gestelde urinoirs op den duur niet voldoen aan het doel, waarmede zij geplaatst werden en dat de straf wordt ingetrokken en vervallen verklaard.*⁶

Waterleiding en riole-ring

In 1880 werd in Amsterdam de eerste ‘ijzeren krul’ geïnstalleerd die was aangesloten op de rioring. In Dordrecht was

6 SAD 489, inv.nr. 23358: Politieverordening.

7 SAD 8, A-1945, inv.nr. 869: Weekblad voor Gemeentebelangen d.d. 9-6-1939.



Schutblad van de Politieverordening van Dordrecht uit 1866.

convenient.⁸ Daar konden we het mee doen als proper landje.

Urinoir of toilet, een kwestie van emancipatie

Bovenstaande brief geeft een veel dieper gelegen oorzaak weer. Niet alleen in Engeland waren zaken voor vrouwen beter geregeld, ook in andere landen om ons heen was dat het geval. In Nederland zorgde de man voor de kost en de vrouw bestierde het huishouden en zorgde voor de opvoeding van de kinderen. Niet voor niets was zij *huisvrouw* van ... Veel mannen verdienden hun geld op straat: in de bouw, de havens, de markt, maar ook de bakker, melkboer, groenteboer die hun waren uitventten. Op plaatsen waar zij werkten, verzezen urinoirs om de zedigheid te waarborgen. Foto's die deze straattaferelen illustreren, zijn te vinden in iedere beeldbank.



Straattaferelen op de Bomkade circa 1900, alleen mannen met in het midden een 'krul'; coll. Meijers (afb.: Beeldbank DiEP 555-10233).

8 SAD 8, A-1990, inv.nr. 2356: Brief Provinciale VVV Zuid-Holland.

Landen die betrokken waren bij de Eerste Wereldoorlog kenden een snelle emancipatie van vrouwen. Zij vervingen de jongens en mannen die naar het front moesten. Door de enorme verliezen op de slagvelden bleven de vrouwen ook nadien werkzaam in bedrijf en industrie. Vrouwen kreeg je daar niet meer achter het fornuis en in het openbare leven werd met hen rekening gehouden. Hoe anders dan hier, waar tot ver na de oorlog een vrouw haar baan bij de overheid moest opgeven zodra zij huwde. Tot op de dag van vandaag spreken wij op school van “de juffrouw”. Geen wonder dat toeristen, die in eigen land anders gewend waren, hun klachten hadden over de sanitaire voorzieningen in ons land.

Pro maar vooral contra

De werkman die de straat als werkterrein had, was verheugd met ieder urinoir in de nabijheid van zijn arbeidsplaats. Met havens en markten in het centrum van de stad was het niet vreemd dat Dordrecht in rap tempo urinoirs installeerde. Dat niet iedereen hier gelukkig mee was, blijkt uit de vele protestbrieven die het gemeentebestuur te verwerken kreeg met klachten die ons vandaag de dag nog bekend voorkomen. Een bloemlezing.

Het urinoir bij de Augustijnenkerk werd in 1924 na stemming in de gemeenteraad (16 voor, 14 tegen) verplaatst. *Het rumoer ter plaatse is dikwijls hinderlijk bij de avond-godsdienst oefeningen in genoemde kerk, terwijl de vergaderingen en catechisaties eveneens daarvan last ondervinden.*⁹

In 1929 waren de bewoners van de Groenmarkt minder gelukkig met de reactie op hun verzoek als *door ernstige baldadigheid van de straatjeugd, de urinoir in de Vriesestraatsteiger aan de Voorstraat is vernield*. Ook van Politionele zyde was men het met de bewoners eens dat *de minderwaardige toonelen, welke zich steeds ter plaatse voordoen, voornamelijk, wyl men zich nimmer den tyd gunt een oogenblik te wachten, tot de gelegenheid vry is, doch dat men de verschillende hoeken, daar ter plaatse, voor dat doel gebruikt, hetwelk met zich meebrengt, dan men in huishouden steeds moet waken, dat kinderen zich niet ophouden aan ramen, welk uitzicht geven op deze, genoemde, gelegenheid.*¹⁰ Helaas, B en W waren van mening dat er te veel voetgangers gebruik van maakten om deze waterplaats op te heffen.

In 1935 hadden de bewoners van het pand In de Speykermant meer succes, maar zij bewoonden dan ook een monument. *Het wonen daar echter door uiterlyk en andere onaangenaamheden van genoemd urinoir, veel van zijn aantrekkelijkheid verliest, evenals het beschouwen der gevels er zeer door belemmerd wordt.*¹¹ In datzelfde jaar merkte de weduwe De Graaff tot haar schrik dat men: *Gisteren is begonnen een urinoir onder mijn venster te maken. Dat is een vreeselijke toestand voor mij en mijn opgroeiende dochters*. Ook haar buurman, de heer Stempels, reageerde en verzuchtte: *En ik heb tot mij zelf gezegd: berust, wees lijdzaam, geduldig, op zijn tijd offervaardig en oefen je zelf in alle christelijke deugden die in Dordrecht soms zoo noodig zijn.*¹²

9 SAD 8, A-1945, inv.nr. 869: Bezwaren Gemeente Dordrecht.

10 Ibidem.

11 Ibidem.

12 Ibidem.

Niet veel later constateerde hij *de eerste “nasale” gevolgen*. Om de weduwe en haar dochters tegemoet te komen, besloot men een dak op het urinoir aan te brengen. Dat jaar hebben B en W het maar druk met de waterplaatsen, want er komt ook nog een klacht – en ditmaal begeleid door foto’s – van een ondernemer die een fruitzaak heeft aan het Blauwpoortplein. Die vroeg zich af *niet beter in de middeleeuwen te kunnen leven toen men zijn water netjes achter een boompje loosde maar niet onder de ramen van fatsoenlijke belastingbetalers*. Op de foto staat de ‘krul’ inderdaad zo ongeveer voor de ingang van zijn nering. De directeur van Gemeentewerken was van mening dat hoewel *de wijze waarop de klacht ter kennis van Uw College wordt gebracht meer dan onbehoorlijk genoemd kan worden, moet worden geconstateerd dat zij niet zonder grond is*.¹³ Wel wees hij er op dat het urinoir er van oudsher al stond en dat de winkel onlangs geopend was. Hij adviseerde een scherm tussen urinoir en winkel te plaatsen.



Urinoir op de Sluisweg, gefotografeerd door W. Meijers circa 1933-1937 (afb.: Beeldbank DiEP 555-12149).

Het jaar 1938 vormt om twee redenen een mijlpaal in het denken over waterplaatsen. Voor het eerst zien we een serieuze discussie over een toilet voor dames en wel in het park Merwestein. Dienst Gemeentewerken adviseerde positief en, ook nieuw, wees op de mogelijkheid om *de toiletten uit te rusten met een slot, dat door middel van een muntstuk is te openen*. Het slot zou worden afgesteld op 3 cent; van de opbrengst kon het schoonhouden betaald worden.

Tot dan toe heeft de gemeente steeds het initiatief genomen om urinoirs in de stad te plaatsen. Na de oorlog gaan ook andere, soms onverwachte, instanties zich hiermee

13 SAD 8, A-1945, inv.nr. 869: Bezwaren Gemeente Dordrecht.

bemoeien. Als eerste meldde zich in 1947 het Centraal Drankweer-Comité Dordrecht. Dat kreeg verzoeken van zowel dames als heren om meer toiletten in de stad geplaatst te krijgen. *Dat heeft twee voordelen: ten eerste, dat niemand tegen zijn zin in een café wordt gedreven, en men is goedkoper geholpen dan in een café.* B en W waren in principe voor, maar niet optimistisch over de uitvoer, *omdat men hiervoor bouwvakkers nodig heeft en ook nog materiaal.* De wederopbouw had voorrang.

De directeur van het Veerbedrijf van de gemeente protesteerde in 1948 tegen het opheffen van het urinoir aan het Blauwpoortsp plein, omdat andere urinoirs te ver weg lagen, er een druk straatverkeer was en er zich een bushalte bevond. *Gemiddeld maken per jaar o.m. van dit veer gebruik rond 1½ miljoen personen en rond de ½ miljoen personen met rijwiel.*¹⁴

De Vereniging Voor Vreemdelingenverkeer te Dordrecht stuurde in 1954 een schrijven van de Algemene Nederlandse VVV, dat pleitte voor meer openbare toiletten, door naar de gemeente. B en W vonden de hoge kosten een bezwaar en bovendien schreven zij *dat ons nimmer klachten hebben bereikt, dat er in onze gemeente een tekort aan openbare toiletten zou bestaan of dat de aanwezige toiletten niet zindelijk zouden zijn.*¹⁵ In 1964 constateerde de VVV wederom dat *het ontbreken van openbare damestoiletten als een ernstig gemis (wordt) ondervonden.* Het station, waar er wel een was, was geen optie, omdat buspassagiers dan eerst een perronkaartje moesten kopen.

Hoewel de aard der klachten na de oorlog niet veranderde, waren het nu juist meer de instanties die adviseerden om urinoirs te verwijderen: de commissaris van politie, het schoolhoofd Bax van de Prinses Margrietschool en zijn collega Bosman Jansen van de Statenschool. Deze laatste rept over *dusdanig allooi, kennelijke staat, zedelijk onvolwaardigen en de mogelijkheid van zedendelicten.*¹⁶ We schrijven 1965.

Urinoirs

Er zijn twee momenten waarop goed zicht is op de plekken waar de urinoirs stonden. We beperken ons tot de oude binnenstad. In 1936 werd opdracht gegeven tot het schilderen van de plaatijzeren urinoirs (de krul):¹⁷ *Taankade, Groothoofd, Weeshuisstraat, Kuipershaven, Dwarsgang, Museumstraat, Vischmarkt, Wolwevershaven, Houtsteiger, Turfsteiger, Wijnstraat, Nieuwkerksplein, Tapgebouw, Vriesestraatsteiger, Bomkade, Buiten Kalkhaven, Houttuinen, Buiten Walevest, Zakkendragershuis, Hooikade.* In 1984 werd de balans opgemaakt en vinden we urinoirs in:¹⁸ Wijnstraat, Houttuinen, Bomkade, Buiten Kalkhaven. Alle zijn dan in graniet uitgevoerd. Niet alleen was het aantal waterplaatsen met meer dan de helft afgenomen, ook de verdeling over de stad was aanzienlijk veranderd. We kunnen constateren dat de historische binnenstad dit adjectief met ere draagt. De handelsactiviteiten hadden zich verplaatst buiten het centrum, en zo ook de urinoirs.

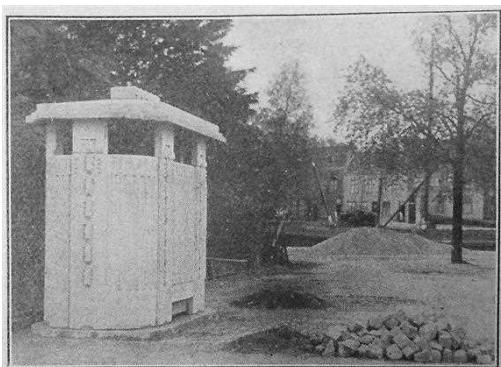
14 SAD 8, A-1990, inv.nr. 2356.

15 Ibidem.

16 Ibidem

17 SAD 701, inv.nr. 1651: Bestek voor verven.

18 SAD 8, A-1990, inv.nr. 2356.



MET DE CAMERA DOOR DORDT.

De eerste betonnen urinoir aan de losplaats bij de Bleekersdijk, welke zeer modern en monumentaal is van uitvoering.



Links: het eerste betonnen exemplaar (SAD 8, A-1945, inv.nr. 869). Rechts: urinoir in Wielwijk, gefotografeerd door H. Boshoven circa 1960-1965 (afb.: Beeldbank DiEP 554-34739).

Na de zinken bakken, ter bescherming van de muren waartegen geürineerd werd, domineerde lange tijd de plaatijzeren enkele of dubbele ‘krul’ het straatbeeld. Pas in 1923 kwam in Dordrecht het eerste exemplaar *in betonno*. Geleidelijk werden alle ‘krullen’ vervangen door dit type en in 1940 bleek de ‘krul’ te zijn verdwenen. Het betonnen urinoir werd geleverd door de Eerste Nederlandsche Betonsteen Industrie te Maarssen; *de prijs zal bedragen ongeveer f 1750 compleet en ter plaatse gesteld*. Het werd geleverd zonder en met dak; dat laatste bood beschutting bij regen, terwijl *ook het architectonisch aanzien er door verhoogd wordt*. De prijs was in 1936 gedaald naar fl. 775 af fabriek, in 1951 gestegen tot het dubbele en in 1956 tot rond de fl. 2.000. Toen in 1971 de directeur van de leao-school aan de Van Godewijkstraat klaagde dat de conciërge iedere dag met waterslang en schop de omgeving moest reinigen en een toilet wenste op het Beverwijksplein, bleek een toilet fl. 60.000 te moeten kosten en een urinoir fl. 5.000: afgewezen wegens de *financieel precaire situatie*. De drie toegezegde toiletten uit het begin van dit artikel moesten in 2007 samen € 240.000 kosten!

Overigens hing er nog een prijskaartje aan het urinoir: de spoeling. Per etmaal ging er in Dordrecht circa vijfhonderd liter water per urinoir door, terwijl Den Haag met bijna de helft minder toe kon. Men ging er toe over om ’s nachts en in het weekend het water af te sluiten, met stankoverlast als gevolg.

In een notitie aan het college van B en W in 1984 constateerde de Dienst Openbare Werken en Stadsontwikkeling van de gemeente dat er *zich thans nog 20 stuks betonnen stenen waterplaatsen voor heren* (bevinden). *In de jaren '60 waren dat er nog 43*. Door allerlei oorzaken waren het er steeds minder geworden. Voor onderhoud was een post van fl. 10.000 opgenomen. De voordelen: zij voorzien in een behoefte van neringdoenden en anderen langs de weg, en nadelen: stank, alleen voor mannen en problemen met omwonenden, werden opgesomd. Het beleid dat gevoerd kon worden, gaf drie mogelijkheden: handhaving, afbouw, intensivering. De conclusie van plaatsvervangend directeur Nagtegaal luidt: *Naar mijn mening zou een beleid kunnen worden gevoerd, waarbij de huidige situatie in stand gehouden wordt, maar*

*indien tot vervanging moet worden besloten in principe de waterplaats te verwijderen.*¹⁹ Zo geschiedde en geleidelijk verdwenen de openbare toiletten uit het stadsbeeld van Dordrecht. De gemeente verwijst de mensen naar semi-openbare gelegenheden: cafés, winkels, enzovoorts.

Twee moderne voorbeelden

In Chiongqing – wie kent die miljoenenstad in China niet – staat een drie verdiepingen tellend toiletcomplex met duizend plaatsen inclusief televisieschermen en rustgevende muziek. Misschien iets te groot voor Dordt. En neem ook geen voorbeeld aan Groningen, de stad waar schrijver dezes woont. In 1996 is daar weliswaar het mooiste, maar ook het duurste openbaar toilet van Nederland verrezen, een samenwerkingsverband tussen Rem Koolhaas en Erwin Olaf in het kader van de manifestatie ‘A Star is Born’. Het is onlangs voor circa € 85.000 gerestaureerd. De aanschafprijs bedroeg destijds fl. 650.000, maar daarvoor is er in dit op yin-yang-wijze ingedeelde gebouw ook een afdeling voor dames. In de winter moet men bij hoge nood toch naar V&D of een café.



Openbaar toilet aan de Kleine A in Groningen.

Maar hier en daar een simpel openbaar toilet of urinoir, dat moet toch kunnen in Dordrecht.

¹⁹ SAD 8, A-1990, inv.nr. 2356.

Willy van Heeren-de Geus, een leven lang in Dubbeldam

Klaas van der Knijff¹

Onlangs had ik een gesprek met Willy van Heeren, die in 1924 als Willy de Geus werd geboren en haar leven lang in Dubbeldam heeft gewoond. Aan de hand van enkele foto's komen vele herinneringen bij haar boven, waarover zij met passie vertelt. Willy werd geboren in de bedstee van een huisje aan de Kromme Zandweg, in die tijd een landweggetje tussen twee sloten in. In de buurt van de watertoren, vlakbij de boerderij van Pap, stonden acht gelijke huizen, in een daarvan kwam zij ter wereld. Willy aan het woord:



Kromme Zandweg.



Hoe was uw jeugd?

Mijn jeugd was heel plezierig. Ons gezin bestond uit vier personen. Vader werkte als metselaar, vaak in Dordrecht, omdat hij daar meer kon verdienen dan werken in de land- of tuinbouw. Veel Dubbeldammers verdienden daarin hun brood. Ik herinner me nog, dat ik als klein meisje een Duitse pop heb gekregen van een Duitser met wie mijn vader al voor de Eerste Wereldoorlog contact had. Dat kwam doordat zij beiden belangstelling hadden voor het Esperanto.

Foto van Willy uit 1927.

1 Lid van de werkgroep Oral History van de Vereniging Oud-Dordrecht.

Ik ben gedoopt in de oude hervormde dorpskerk, zoals bijna alle Dubbeldamse kinderen, of men nu kerkelijk meelevend was of niet, dat hoorde er gewoon bij. Er waren in Dubbeldam drie openbare lagere scholen, die met een nummer werden aangeduid: school nr. 1, 2 en 3. Ik ging naar openbare school nr. 1: tegenwoordig is daar de Dubbeldamse bibliotheek in gevestigd. Vlak in de buurt stond ook de christelijke lagere school, de huidige Beatrixschool. Tussen deze scholen was altijd wel enige wrijving, zowel tussen de schoolkinderen, als ook tussen de leerkrachten, maar toch hadden we wel weer met elkaar te maken. Op zondagen ging ik, zoals veel anderen van onze school naar de zondagsschool. Die werd geleid door het hoofd van de christelijke school en ook in dat gebouw gehouden.

Wij hadden wel altijd het gevoel dat we 'net wat minder waren' dan de kinderen van de christelijke school, althans, zo heb ik dat ervaren. Wat ouder geworden bezocht ik ook verenigingen, die bij de Hervormde Kerk hoorden. Samen met vriendinnetjes gingen we ook wel naar de kerk.

Wat herinnert u zich verder nog van het kerkelijk leven in uw jeugd?

In die oude kerk kon je een eigen zitplaats kopen en er was een speciale bank voor de notabelen. De Hervormde Kerk was in die tijd de enige kerk op Dubbeldam. De gereformeerden gingen in Dordrecht naar de kerk, vaak lopend. De onverharde Koeiendijk was de kortste verbinding. Mensen gingen veelal op klompen, verwisselden voorbij de Koeiendijk klompen voor schoenen en lieten de klompen daar dan staan om ze op de terugweg weer aan te trekken.

Lag de oude Koeiendijk op dezelfde plek als de huidige Koeiendijk?

Nee, niet helemaal, de oude Koeiendijk was eigenlijk een gedeelte van de Krommedijk, die van Dubbeldam naar Dordrecht liep, en het gedeelte vanaf de huidige Groenekruislaan-Noordhoevelaan werd door de Dubbeldammers Koeiendijk genoemd. Dat stuk weg was onverhard en was zowel aan de Dordtse als aan de Dubbeldamse zijde afgesloten door een hek.



Foto uit 1935 van de hoogste klas van de lagere school.

Kleine Willy werd grote Willy, kunt u daar wat meer over vertellen?

Nadat ik de zeven klassen van de lagere school had doorlopen, wilde ik dolgraag doorleren op de huishoudschool, maar daar staken mijn ouders een stokje voor: je zou er maar ‘verwaand’ van kunnen worden. Van mijn klas gingen er toen zegge en schrijve drie naar het vervolgonderwijs.

Na mijn lagere schoolperiode kwam ik thuis om mijn moeder te helpen. Soms had ik ook wel eens een tijdelijk baantje, aardbeien plukken in de Stadspolder of bollen pellen op de Heer Genemanshoeve. Ik werd ‘per geleverde prestatie’ betaald, hoe meer geplukte aardbeien of gepelde bollen, hoe meer geld er werd uitbetaald. Het geld dat ik zo verdiende mocht ik zelf houden, maar moest er wel zelf m’n eigen kleren van kopen. Wel heel leuk was, dat ik naast m’n dagelijks werk ook naailes kreeg van mevrouw De Roo aan het Kromhout. Er waren veel meisjes van mijn leeftijd die naailes van haar kregen, vooral bedoeld om onze eigen kleren en later die van onze kinderen te kunnen maken en herstellen.

Ook kon ik mijn aangeleerde vaardigheden gebruiken, wanneer ik bij anderen ging werken. Dan maakte ik soms wel heel lange werkdagen, van acht uur ’s morgens tot zes uur ’s avonds, en als ik dan precies één gulden kreeg uitbetaald, was ik al heel blij. Sociale voorzieningen waren er niet bij. Was je ziek, dan had je pech, want dan kreeg je ook niets. Er waren wel mensen, die rentezegels plakten, dat was een soort sociale voorziening.² Ik had dus eigenlijk gewoon ‘zwart werk’. In de oorlog hield ik me vaak bezig met het herstellen van kleding en lakens, onderbroeken, van oude kleren ‘nieuwe’ maken, sokken stoppen, soms zelf een nieuwe voet aan een kous breien, enzovoorts.



Ons huis in de Bovenhoek

Hoe is uw leven verder verlopen?

In 1947 ben ik getrouwd, we zijn gaan wonen in een deel van een eigen huis in de Bovenhoek. Dit huis was al eigendom van mijn man en een broer van hem. Die broer en nog een zus woonden ook in dat huis, zodat mijn man en ik maar één kamer met een bedstee en een stukje van de zolder ter beschikking hadden.

2 In de Invaliditeitswet van 1913 was geregeld dat werknemers tussen 14 en 65 jaar rentezegels moesten plakken. Dit werd geregeld door de Raad van Arbeid. Hiermee kon een klein invaliditeitspensioen worden opgebouwd. In 1967 is deze wet ingetrokken.

In de zomer werkte mijn man als arbeider op boerderij Haaswijk.³ 's Winters deed hij allerlei klussen voor boeren zoals het aanleggen van drainage, maar als in het voorjaar zijn 'zomerbaas' riep, moest hij voor hem direct weer beschikbaar zijn. Mijn man werkte later ook nog in de bouw, op de Dordtse begraafplaats en als huisknecht en tuinman in ziekenhuis Refaja. Toen wij trouwden ben ik gestopt met buitenshuis werken.

Onze eerste twee kinderen (een tweeling) kwamen ter wereld in de Ziekenverpleging aan de Bankastraat. Alle kleren waren toen nog op de bon. Voor een kind kreeg je al voor de geboorte wat extra punten, maar een tweeling kwam meestal onverwacht en dan was er een probleem.

Tot 1951 hebben wij in de Bovenhoek gewoond. Als bezitters van een eigen huis kwamen wij niet in aanmerking voor een ander huis, ook al was dat huis maar voor een deel van onszelf. Na de geboorte van de kinderen was onze behuizing ook wel heel erg klein. Na bemiddeling van burgemeester Beelaerts van Emmichoven kregen wij uiteindelijk toch een ander huis toegewezen. Dit stond bij een boerderij aan de Krommedijk ongeveer op de plaats waar nu een speelplaats aan de Nijhofflaan is. In 1953 konden wij uiteindelijk het huis betrekken van mijn opa, aanvankelijk zonder vergunning van de gemeente, dus een beetje riskant was dat wel. In dat huis woon ik nog steeds. Ook de huizen ernaast waren van mijn opa, die werden door de gemeente toegewezen aan woningzoekenden, daar bleek hij vreemd genoeg geen enkele invloed op te hebben gehad.⁴ In datzelfde jaar werd de druk op de huizenmarkt in Dubbeldam nog vergroot omdat, vanwege de watersnood, vele evacués uit Zeeland in Dubbeldam ondergebracht moesten worden. Wij hadden dat huis graag willen kopen van mijn grootouders, maar dat lukte niet, omdat was vastgelegd, dat de huurpenningen van de betreffende huizen als oudedagsvoorziening voor mijn opoe zouden fungeren; mijn opa was toen inmiddels al overleden.

Terugkijkend op mijn leven, vind ik wel dat er erg veel is veranderd, zeker nu Dubbeldam van een dorp veranderd is in een stadswijk van Dordrecht.

Noemt u eens een paar dingen die u daarin echt opvallen?

Vroeger waren de meeste vrouwen overdag thuis. Je kon zomaar bij burens binnenlopen, dat is echt verleden tijd. Daardoor had je ook meer sociale controle en eerlijk gezegd heb ik dat nooit als vervelend of beklemmend ervaren. En niet te vergeten de buurtwinkeltjes die je hier had; daarvoor zijn nu veelal supermarkten en grootwinkelbedrijven in de plaats gekomen.

3 Deze boerderij staat nog steeds op hoek Oudendijk-Provinciale weg en is nu in gebruik bij Stichting De Hoop.

4 Er was een grote wachtlijst voor woningen. Je kreeg alleen een plaats op die wachtlijst als je samen ouder was dan 50 jaar. Aan dat criterium voldeed het echtpaar Van Heeren, maar kwam vervolgens als nr. 74 op de lijst.

Lezers reageerden

Van enkele leden ontving de redactie het bericht, dat in sommige exemplaren van het decembernummer 2012 de bladzijden 297-304 ontbreken. Op die plek zijn nogmaals de pagina's 233-240 geplaatst.

Een soortgelijk probleem heeft zich – gelukkig slechts zeer incidenteel – voorgedaan bij het Jaarboek 2012, *Een zoete belofte*. Daarbij betreft het een viertal niet-bedrukte pagina's, twee aan twee in hetzelfde katern: de drukmachine heeft twee vellen tegelijk gepakt, zodat een zijde van het vel niet bedrukt is. Deze vier witte pagina's kunnen in principe op elke plek in het boek voorkomen.

Zowel voor het decembernummer als het Jaarboek geldt, dat leden die een dergelijk exemplaar hebben ontvangen zich kunnen melden bij Anthon Grootenboer: tel. 078-6173913 of e-mail aggrootenboer@hotmail.com. Hij zal een goed exemplaar bezorgen (voor zover de voorraad strekt).

Watersnoodfoto niet in Dordrecht gemaakt¹

Van de heer A.C. de Bruin ontvingen wij een e-mail, waarin hij zijn twijfel uitspreekt over de locatie waar de in het artikel behandelde foto zou zijn genomen. Dit werd gevoed door de vermelding van de afstand tot Alblasserdam (4,5 km), die hiermee moeilijk te rijmen bleek. Enig meetwerk op een stafkaart, verkend in 1954, leverde een alternatief op, namelijk de oude afslag Papendrecht ter hoogte van de Veerweg:



Alblasserdam 4,5 km; Gorinchem 22 km, Dordrecht 16 km en Rotterdam 20 km.

Maar een match met de foto stuitte voor dit punt op de moeilijkheid dat op geen enkele wijze de vrij substantiële heideactiviteiten konden worden verklaard. Nadere bestudering van de kaart leverde de positie op van de boerderij op de achtergrond. De kaart moest 160° linksom geroteerd worden om deze in overeenstemming te brengen met de kijkrichting

In de kijkrichting gedraaide kaartuitsnede 1954: de boerderij droeg waarschijnlijk de naam Rapenburg.

1 Gert van Engelen. 'Watersnoodfoto niet in Dordrecht gemaakt', in: *Oud-Dordrecht* 2012, nr. 3, p. 257-261.

ting op de foto. Toen viel alles op z'n plek. Het heiwerk had betrekking op de aanleg van een 50kV verbinding Dordrecht-Alblasserdam ten behoeve van de elektro-staal fabricage bij de NKF. Dit hield verband met de nieuwe fabriek, zichtbaar op de foto op blz. 260 en met twee schoorstenen ook linksboven op de foto van blz. 261.

NKF was niet alleen een grootafnemer van energie, zij kreeg daarnaast een taak in het beheersen van piekbelastingen op het net. Daartoe werden de metingen van het net niet alleen in Dordrecht, doch ook te Alblasserdam gedaan. Om ernstige piekbelastingen te vermijden had NKF de verplichting op zich genomen desnoods ovens uit te schakelen – onder prijsgeven van een gehele smelt. In ruil hiervoor genoot de NKF een gunstig tarief.

De Ambachtsschool aan de Reeweg Oost – in gesprek met Jan Zurk²

Van de heer L.C.F. Megens ontving de redactie een e-mail, die betrekking heeft op de inleidende alinea bij het artikel over de Ambachtsschool aan de Reeweg Oost. In de introductie van het artikel worden opmerkingen gemaakt over de architecten H.A. Reus (1872-1935) en B. van Bilderbeek (1876-1956), die niet juist zijn. Vaak worden de twee architecten op een hoop geveegd, waardoor niet duidelijk is wie wat ontworpen heeft.

De architecten waren compagnons in een bureau van 1917 tot 1935, maar werkten apart. De architect van de Ambachtsschool is B. van Bilderbeek, het ontwerp is van juni 1918 en de school is opgeleverd in 1919. Later volgden een uitbreiding door B. van Bilderbeek in 1932/34 en uitbreidingen door zijn opvolgers C.C. Basters in 1954 en J. de Vries in 1974.

De overige in het artikel genoemde werken – de christelijke gereformeerde kerk op de hoek Singel/Dubbeldamseweg, de remonstrantse kerk, Veilinghuis Mak – zijn ontworpen door H.A. Reus. B. van Bilderbeek is onder andere de ontwerper van de arbeiderswijk op de Staart (Noorderkwartier), Hotel Ponsen en de Wilhelminastichting (niet: het Wilhelminahofje) aan het Kasperspad. Deze opsomming van werken is echter summier: H.A. Reus heeft ca. 100 werken op zijn naam staan en B. van Bilderbeek ca. 275 werken. Het architectenbureau Lugten Malschaert Architecten aan de Buiten Walevest is de huidige voortzetting van het compagnonschap van de architecten H.A. Reus en B. van Bilderbeek.

AANGEBODEN - GRATIS OP TE HALEN:

Keesings Historisch Archief, 1946 t/m 2008 (geheel in banden).

Spiegel Historiael maandblad voor geschiedenis en archeologie, oktober 1966 t/m 2008 (deels in banden, deels los).

Voor informatie: 078-6315111 of p.cremers1@hetnet.nl

2 Michiel van Mourik Broekman, 'De Ambachtsschool aan de Reeweg Oost – in gesprek met Jan van Zurk', in: *Oud-Dordrecht* 2012, nr. 3, p. 324-328.

Zeldzame foto's van Daniel Crena de Iongh gevonden

Gert van Engelen¹

Er zijn drie zeldzame foto's opgedoken van de Dordtse theaterfotoverzamelaar Daniel Crena de Iongh. Ze bleken zich te bevinden in het familiearchief van het uitgewaaierde Dordtse geslacht Blussé van Oud-Alblas, dat ooit eigenaar was van de Dordrechtsche Courant. Dankzij de familiearchivaris, Pieter A. Blussé, kunnen zij nu in dit tijdschrift worden gepubliceerd. Ook zijn er door een verre Vlaardingse verwant aanvullende, bruikbare gezinsgegevens aangeleverd over Daniel Crena de Iongh, de commissionair in granen die een groot liefhebber was van toneel. Dit alles is reden genoeg om nog eens kort terug te komen op de levensgeschiedenis van Crena de Iongh; de schaarse informatie over hem krijgt er reliëf door.

Daniel Crena de Iongh, geboren in 1846 en overleden in 1932, was nagenoeg volledig uit het collectieve geheugen van Dordrecht gesijpeld, hoewel hem geschiedkundig gezien enige faam toekomt: hij is een van de grondleggers van de omvangrijke foto-collectie van het Theater Instituut Nederland. In een vorig nummer van dit tijdschrift²



werd deze betekenisvolle, maar onverteld gebleven verdienste geschetst, om hem (toneel)historisch recht te doen.

In het artikel stonden twee feiten die alerte lezers meteen deden reageren. Als eerste meldde zich de heer Blussé, een telg van het Dordtse geslacht. Hij is geboren in Amersfoort en woont tegenwoordig in Vught. Lezend dat het Dordtse stadsarchief slechts beschikt over één foto van Crena de Iongh, sloeg Blussé aan het bladeren in de fotoalbums die hij bewaart. En daarin trof hij liefst drie bruinkleurige foto's aan waarop Crena de Iongh staat, ook nog eens in twee stadia van zijn leven: als volwassene en als bejaarde. Hij belde over zijn vondst en e-mailde nadien de uitzonderlijke beelden.

1 Zelfstandig journalist; was als redacteur verbonden aan Het Vrije Volk (20 jaar) en het Picturabladd (15 jaar).

2 Gert van Engelen, 'Dordtenaar Daniel Crena de Iongh', in: *Oud-Dordrecht* 2012 nr. 2, p. 166-173.

Broertje

De eerste foto toont Daniel Crena de Iongh in een fotostudio, samen met zijn drie zussen en zijn jongste broertje. Hij staat, ernstig kijkend, met de armen over elkaar. Voor hem zitten, v.l.n.r. Elisabeth (1850-1908), Adriana Cornelia (1854-1937) en Maria Catharina (1852-1918). Het broertje, dat met bewegend hoofd is vastgelegd, heette Adrianus Cornelis (1858-1933). Hij zou later advocaat, wethouder en heemraad worden. Blussé vermoedt dat alle kinderen hier nog ongetrouwd zijn, en dateert de foto daarom zo rond 1869.

De tweede foto is gemaakt tijdens een familiediner op 27 april 1924, bij de zeventigste verjaardag van 'Oma Bluus', zijnde mevrouw A.C. Blussé van Oud-Alblas-Crena de Iongh, in haar woning aan het Steegoversloot 31. Daniel Crena de Iongh zit precies in het midden, met vlinderdas, naast een jong meisje (Mia Blussé, 6). Zij en nog een kind (Adolph Jan), zitten op schoot bij de jarige Oma Bluus. "Op deze foto staan alle kinderen en kleinkinderen Blussé," vult Pieter Blussé aan.



De derde foto toont Daniel Crena de Iongh met pet op en parasol in de hand in een strandstoel te Noordwijk. Vermoedelijk dateert deze foto van begin jaren twintig, veronderstelt Pieter Blussé, "te oordelen naar de kleding die de vrouwen dragen". Hij denkt dat de leden van het gezelschap op het strand allemaal familie van elkaar zijn, al heeft hij ze niet kunnen thuisbrengen. "Families waren vroeger immers hechter in de omgang dan tegenwoordig."

'Oma Bluus'

Hoe kwamen die foto's nu eigenlijk terecht bij de familie Blussé? Wat is haar relatie



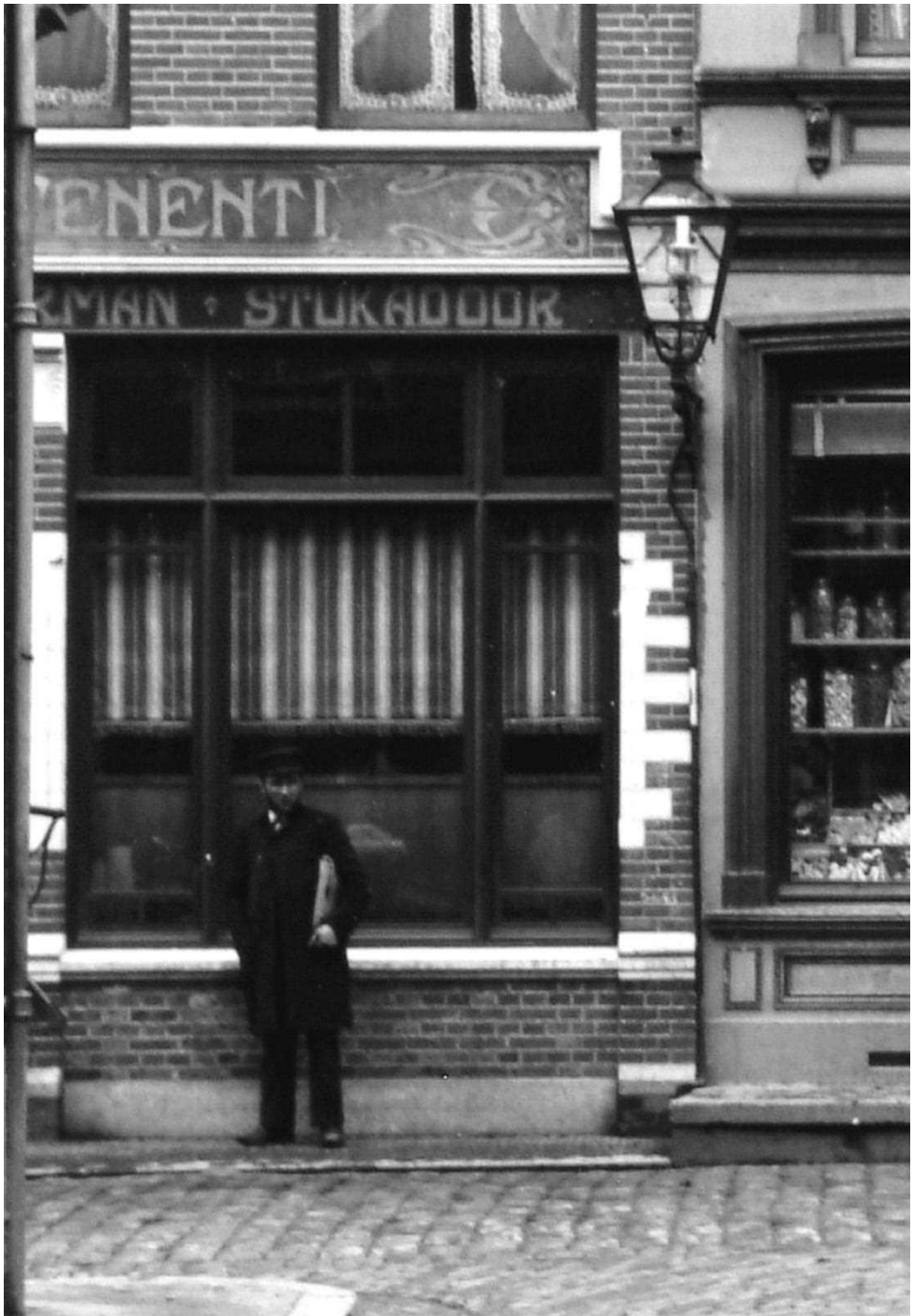
tot de familie Crena de Iongh? Dat is snel verklaard: Pieter A. Blussé (1929) is *de kleinzoon* van Adriana Cornelia Crena de Iongh, de latere ‘Oma Blussus’. Zij trouwde in augustus 1873 met mr. Adolph Blussé van Oud-Alblas (1846-1885). Zij kregen drie kinderen, van wie de jongste Adolph is genoemd en van hem is P.A. weer een zoon. Zijn vader Adolph komt ook op die dinerfoto voor: hij staat direct achter Daniel Crena de Iongh, zesde van rechts.

Familieboek

Hanno de Iongh uit Vlaardingen bezit het familieboek van het geslacht De Iongh, waartoe ook de tak Crena de Iongh behoort. Hij las dat er slechts twee zusters van Daniel Crena de Iongh waren aangetroffen in de persoonsarchieven. Maar dat klopt niet, corrigeert Hanno de Iongh. Er waren er drie (zoals de foto al bewijst) en meer nog: *het waren er ooit vijf*. Van de acht kinderen die het gezin telde, zijn er namelijk drie jong overleden.

Voor de volledigheid stuurde hij de juiste gegevens op. Daaruit blijkt dat Daniel Crena de Iongh, de verzamelaar van theaterfoto's, is voorafgegaan door een andere Daniel (1844-1846). Ook vroegtijdig stierven de zusjes Johanna Helena (1848-1863) en Philippina (1856-1857).

Hanno de Iongh is zelf *in de verte verwant* met Daniel Crena de Iongh, schreef hij. *Heden ten dage leven er nog nakomelingen van hem*. Ook in Dordrecht, zo is inmiddels vast komen te staan: de echtgenote van de bekende Dordtenaar en wijlen Oud-Dordrecht-voorzitter mr. Dirk Willem Beels is zo'n nazaat. Zij heet Anna Catharina Maria (Anca) Crena de Iongh.



De Nieuwstraat gezien vanuit de Hofstraat in 1898/1902: links een deel van het pand van Tenenti - coll. Meijers (afb.: Beeldbank DiEP 555-11528). Is het misschien Carel J.J. Tenenti zelf, die hier poseert voor het bedrijfspand?

Carel Tenenti: schoorsteenveger of architect?

Kees Sigmond¹

De architect Carel J.J. Tenenti (1866-1927) heeft in Dordrecht aan het begin van de 20^{ste} eeuw een aantal bouwwerken van hoge kwaliteit gerealiseerd. Hij was beïnvloed door de school van H.P. Berlage, maar ook door de destijds modieuze art nouveau. Het bekendste werk van zijn hand is het winkelpand Voorstraat 180 uit 1902, het voormalige Centrum Beeldende Kunst. Maar er is iets vreemds aan de hand met zijn naam op tekeningen en bouwaanvragen uit die tijd. Daar staat regelmatig C.A. Tenenti. Dat is de naam van vader Carel A. Tenenti (1838-1901), die genoemd werd met allerlei beroepen (schoorsteenveger, metselaar, rookverdrijver, stukadoor, timmerman, koopman en aannemer van werken), maar niet als architect. Sommige vermeldingen van de naam C.A. Tenenti zijn zelfs uit de jaren na 1901, toen Carel senior al was overleden. Om het nog ingewikkelder te maken, werd de titel 'architect' wèl gevoerd door een oom die eveneens de voornaam Carel had, maar die door het leven ging als Pieter A. Tenenti (1835-1908). Het onderstaande artikel probeert de zaak te verhelderen.²

Herkomst

De familie Tenenti is afkomstig uit Tessin, het Italiaanssprekende kanton van Zwitserland, met name uit de plaatsjes Minusio en Brione sopra Minusio (ten noorden van Locarno). Uit deze dorpen kwamen in die tijd vele tientallen schoorsteenvegers naar Nederland. Daar werkten ze als 'wit- en zwartwerkers': behalve schoorsteenvegers, waren ze vaak ook stukadoors. Bijna iedereen in de dorpen van herkomst was familie van elkaar en had dezelfde familienaam Pedroja. Om toch onderscheid te maken, werd gebruik gemaakt van bijnamen, zoals Biondina/Biondino (blondje), Grosso (dikke), Sartore (kleermaker) en Tenenti (luitenant). De achternaam van de Dordtse familie luidde officieel: Pedroja di Tenenti.

De eerste telg uit die familie die in Dordrecht wordt vermeld is Ambrosius Pedroja di Tenenti. In 1793 kocht hij – onder de vernederlandste naam Jan Ambrosius Tenenti – een huis en erf in de Steenstraat.³ De koop werd voldaan met fl. 775 contant geld. In 1797, 1800 en 1804 komt deze Jan Ambrosius Tenenti voor in de kohieren van de quotisatie⁴ op het adres Steenstraat wijk C nr. 1439.⁵ Blijkbaar is hij teruggekeerd naar Tessin, want bij het huwelijk van zijn zoon in 1835 wordt vermeld, dat hij was overleden in Minusio en dat zijn weduwe Maria Anna Joachim Consotascio, oud 49 jaar, als 'landbouweresse' in Brione woonde.⁶

1 Bouwhistoricus, hoofdredacteur Oud-Dordrecht.

2 Met dank aan Erica van Dooremalen voor de gegevens op haar website.

3 SAD 9, ORA 841, fol. 15, d.d. 21-2-1793.

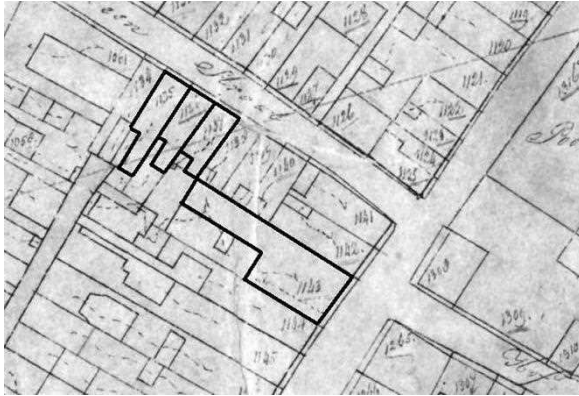
4 *Quotisatie*: een soort belasting.

5 SAD 4, inv.nrs. 240, 242 en 374; met dank aan de website van Erica van Dooremalen.

6 BS Dordrecht, Trouwen 1835, akte 107, d.d. 29-7-1835.

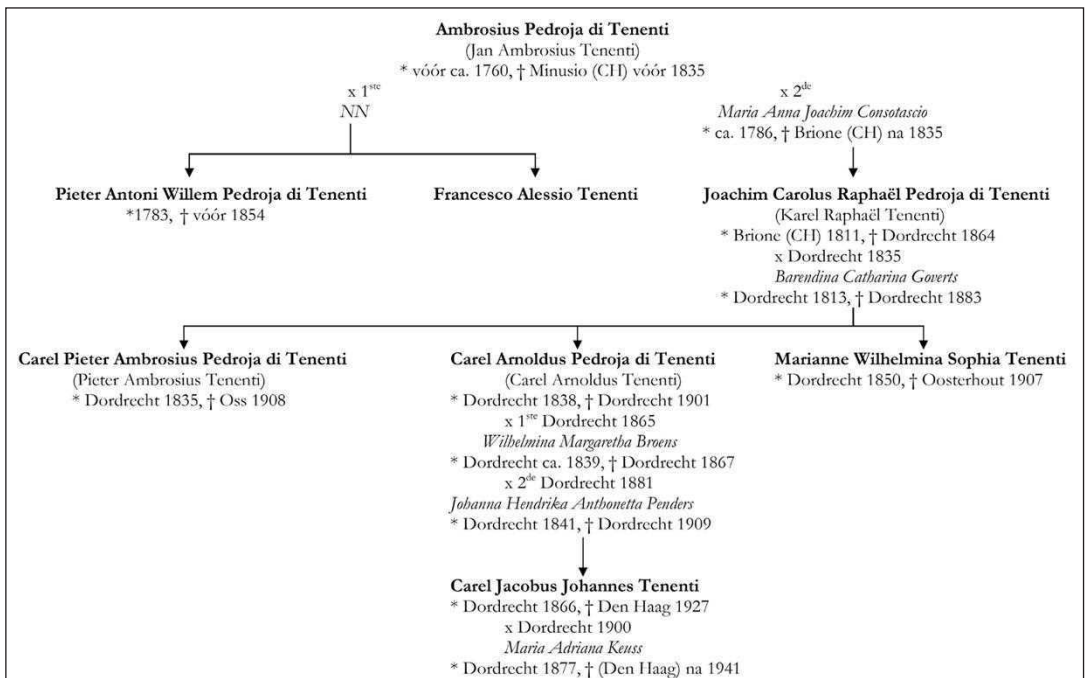
De huizen in de Steenstraat

Om de familie Tenenti verder in kaart te brengen, kunnen de opvolgende eigenaren van een rijtje panden in de Steenstraat worden gevolgd. De huisnummers werden rond 1808 gewijzigd: het huis C 1439 kreeg het nieuwe adres C 1310. In 1812 werd een Pieter Tenenti in dat huis vermeld.⁷ Zonder twijfel is dit Pieter Antoni Willem Tenenti (geboren 1783), schoorsteenveger, die in 1832 nog wordt vermeld als eigenaar van de panden Steenstraat wijk C 1309 en 1310.⁸ Mogelijk was hij niet de enige erfgenaam van zijn vader, want in 1825 vond de overdracht plaats van de helft van het pand



C 1310 door Francesco Alessio Tenenti, schoorsteenveger, aan Johannes Baptista Simon Ruschconie, eveneens schoorsteenveger.⁹ Laatstgenoemde werd in 1832 als mede-eigenaar vermoedelijk gerekend

Kadastrale kaart van 1832 van de Steenstraat met de panden 1135, 1136 en 1137 (C 1308-1310); het grote perceel 1143 aan de Nieuwstraat werd rond 1880 verworven.



7 SAD 4, inv.nr. 375.

8 Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels en kadastrale kaart van 1832.

9 Registers van eigendomsovergang; SAD 34, inv.nr. 7, fol. 112, d.d. 1-6-1825.

tot de ‘consorten’: het huis stond op naam van *Pieter Antonie Willem Petroya van Tenentie & Consort.*, schoorsteenveger te Dordrecht. Pieter Tenenti was ongehuwd. Het is dan ook niet onlogisch, dat de panden C 1309 en 1310 later (vóór 1854) overgingen in handen van zijn jongere broer.

Karel Raphaël Tenenti, schoorsteenveger

Deze jongere broer heette officieel Joachim Carolus Raphaël Pedroja di Tenenti (1811-1864), maar in de wandeling werd hij Karel Raphaël Tenenti genoemd. Ook hij was



De Steenstraat gezien in de richting van de Nieuwstraat. Direct naast het half zichtbare pand rechts staan de drie panden die oorspronkelijk van de familie Tenenti waren. Het middelste van de drie is iets lichter van kleur: dit was het oorspronkelijke bedrijfspand C 1309 – foto: H. Bosho-ven 1960/65 (afb.: Beeldbank DiEP 554-33298).

schoorsteenveger en inmiddels eigenaar van het buurhuis C 1308. Daarmee waren er drie huizen naast elkaar in het bezit van de familie Tenenti. Het schoorsteenvegersbedrijf was gevestigd in het middelste pand: in de adresboeken van 1854 en 1860 wordt K.R. Tenenti, *schoorsteenveger*, vermeld op het adres Steenstraat wijk C 1309.

Karel R. Tenenti was in 1835 te Dordrecht getrouwd met een Dordtse: Barendina Catharina Goverts (1813-1883).¹⁰ Zij was het, die na het overlijden van Karel R. Tenenti in 1864 het familiebedrijf voortzette. Zij had daarbij de hulp van haar twee zoons Carel Pieter Ambrosius Tenenti (1835-1908) en Carel Arnoldus Tenenti (1837-1901).

Opmerkelijk is, dat deze weduwe er blijkbaar niet tegenop zag om

de activiteiten van het bedrijf flink te verbreden. Behalve als schoorsteenveegster, komt zij in de adresboeken voor als metselares, stukadoorster en koopvrouw. De zaken gingen voorspoedig. Zo verscheen in 1873 ieen advertentie:¹¹



¹⁰ Geboren 11 september 1813 in Dordrecht als dochter van Arnoldus Goverts, arbeider, en Willemina Meijers.

¹¹ Tilburgsche Courant, d.d. 13-4-1873.

Blijkbaar was het schoorsteenvegerbedrijf tevens aannemersbedrijf: in 1877 werd voor een pand op de Sarisgang een bouwaanvraag ingediend door de weduwe K.R. Tenenti.¹² Kort daarop heeft zij zich echter teruggetrokken uit het bedrijf. In het adresboek van 1879 wordt zij op het adres Steenstraat C 1309 vermeld als: de weduwe K.R. Tenenti/Goverts, *gep(ensioneer) als stukadoor, metselaar, schoorsteenveger*.

Carel Pieter Ambrosius Tenenti, schoorsteenveger, stukadoor, rookverdrijver, koopman, aannemer, architect, metselaar en timmerman

Vanaf 1873 werkte de oudste zoon Carel Pieter A. Tenenti (1835-1908) – meestal Pieter A. Tenenti genoemd – vanuit het ouderlijk huis Steenstraat C 1309. Het is duidelijk dat hij in 1879 het bedrijf in dat pand van zijn moeder had overgenomen. Aanvankelijk wordt hij er alleen vermeld als *schoorsteenveger*, maar in 1883 komt hij voor als: *stukadoor, rookverdrijver, koopman, aannemer, architect, metselaar en timmerman*. Vermoedelijk heeft Pieter A. Tenenti slechts korte tijd als architect gewerkt. In 1880 werd door hem een tweetal bouwaanvragen ingediend met door hem ontworpen gevels. Beide zijn inmiddels gesloopt.¹³ Een in het oog springend ontwerp op zijn naam was de Leonarduskapel bij de rooms-katholieke begraafplaats aan de Reeweg Oost.



Schuldverklaring aan P.A. Tenenti, 1881.



De Leonarduskapel in 1991 (foto: Leon Pennings).

Ook dit gebouw dateerde uit het jaar 1880 en is inmiddels gesloopt.¹⁴

Hoewel hij een goedlopend bedrijf had overgenomen, hebben de omstandigheden zich kort daarna tegen hem gekeerd. In 1883 werd het faillissement uitgesproken van C.P.A. Tenenti, *zich noemende P.A. Tenenti, timmerman, metselaar, schoorsteenveger, rookverdrijver, stukadoor, koopman, aannemer en architect*.¹⁵ Toch voert hij daarna nog werken uit, zoals bestratingswerken in het eerste kwartaal van 1885.¹⁶ Daarna heeft hij in een samenwerkingsverband genaamd Tenenti & Maggetti nog enkele grotere bouwopdrachten aangenomen, waaronder het bouwen van twee woonhuizen in

12 SAD 209, inv.nr. 155, nr. 255, d.d. 15-9-1877; pand afgebroken, tekening van de voorgevel.

13 SAD 209, inv.nr. 158, nrs. 246 (Museumstraat C 1060) en 265 (Steenstraat C 1311).

14 Fred van Lieburg, *Heilige plaatsen in een Hollandse stad*, Jaarboek 2011 van de Vereniging Oud-Dordrecht, Dordrecht 2012, p. 138.

15 De Tijd, d.d. 14-9-1883.

16 Bouwaanvragen; SAD 209, inv.nr. 69, nrs. 42 (d.d. 16-2-1885) en 81 (d.d. 17-3-1885).

de Toulonselaan.¹⁷ In het adresboek van 1885 wordt P.A. Tenenti, *schoorsteenveger*, nog vermeld op het adres Steenstraat (zuidzijde) 10, maar in latere adresboeken komt hij niet meer voor. Blijkbaar is hij daarna uit Dordrecht vertrokken: op 5 december 1908 is hij overleden in Oss.¹⁸

Carel Arnoldus Tenenti, schoorsteenveger, rookverdrijver, metselaar, stukadoor, timmerman, koopman en aannemer

Carel A. Tenenti (1838-1901) is in 1865 getrouwd met Wilhelmina Margaretha Broens, een Dordtse van 26 jaar oud.¹⁹ Zij overleed echter al na 2½ jaar huwelijk, met achterlating van een zoontje van 1½ jaar oud: de latere architect Carel J.J. Tenenti. Pas veertien jaar later trad Carel A. Tenenti opnieuw in het huwelijk, met Johanna Hendrika Anthonetta Penders (1841-1909).²⁰ Vermoedelijk is de zorg voor de jonge Carel overgenomen door diens tante Marianne Wilhelmina Sophia Tenenti (1850-1907).

Vanaf 1868 verschijnt Carel A. Tenenti zelfstandig in de adresboeken en wel met het pand Steenstraat C 1308, gelegen naast het bedrijfspand van zijn ouders. Aanvankelijk wordt hij alleen genoemd als schoorsteenveger, maar vanaf 1873 ook als metselaar en stukadoor. Tussen 1879 en 1883 is hij verhuisd naar een veel groter pand direct om de hoek, met het adres Nieuwstraat wijk C nr. 1302. Aan de achterzijde grensde dit pand aan de achtererven van de eigen panden aan de Steenstraat. Met het nieuwe bedrijfspand vond Carel A. Tenenti het blijkbaar ook tijd zijn activiteiten te verbreden. Vanaf 1883 adverteerde hij met een hele reeks beroepen: *schoorsteenveger, rookverdrijver, metselaar,*

stukadoor, timmerman, koopman en aannemer. Trots plaatste hij in 1885 een advertentie in het adresboek:



*** CAREL A. TENENTI,**
Schoorsteenveger, Rookverdrijver, Metselaar,
Stukadoor, Timmerman, Koopman, Aannemer
en Agent van Buitenlandse Huizen.
Nieuwstraat 21.

In het midden (achter de auto) het pand van Tenenti in de Nieuwstraat; rechts de hoek van de Steenstraat – detail uit een foto van H. Boshoven 1955-60 (afb.: Beeldbank DiEP 554-32331).

17 Bouwaanvragen; SAD 209, inv.nr. 69, nrs.180 (d.d. 23-5-1885), 217 (d.d. 2-7-1885) en 245 (d.d. 24-7-1885).

18 Brabants Historisch Informatie Centrum; toegang 550, BS gemeente Oss, inv.nr. 2326, akte 223.

19 Geboren ca. 1839 als dochter van Jacobus Broens en Maria Mul.

20 Geboren 12 juni 1841 in Dordrecht als dochter van Johannes Penders, winkelier, en Hendrika Johanna van Erp.

Behalve met zijn bedrijf, wordt Carel A. Tenenti genoemd als *Trompvoerder* van Brandspuit No. 2, die bij het Dordrechts Museum stond. Vanaf 1887 was hij *Commandeur* van Brandspuit No. 2 (*staande bij het Boterhuis, sleutel bij het Museum*), later Brandkring D genoemd. De brandweer was destijds georganiseerd in wijken, waarbij iedere wijk een eigen brandspuit had, bemand door vrijwilligers uit de buurt.

In 1887 vond er een interessante uitbreiding van de activiteiten plaats. Behalve het bekende bedrijf in de Nieuwstraat 21 van Carel A. Tenenti, *schoorsteenv., metsel. en aannemer*, wordt op dat adres vermeld: C.J.J. Tenenti, *bouwkundige*. Het lijkt er op, dat Carel Tenenti junior vanaf 1887 binnen het bedrijf van zijn vader de architectuuropgaven voor zijn rekening nam. In 1890 en 1893 wordt er in de advertenties van Carel A. Tenenti niet gerept over Carel junior, maar in het adresboek 1894/95 wordt uit de advertentie wel duidelijk, dat C.J.J. Tenenti als bouwkundige op de bovenverdieping van het pand in de Nieuwstraat werkzaam was voor de firma Carel A. Tenenti. Vanaf 1897 komt Carel jr. op hetzelfde adres voor met de titel 'architect'.

Het aannemers- en schoorsteenvegersbedrijf onder de naam Carel A. Tenenti, waarbij de kennis en kunde van de architect Carel J.J. Tenenti was inbegrepen, heeft tot 1903 gefunctioneerd. Behalve van een *Kantoor en bergplaats* op Nieuwstraat 21, maakte de firma gebruik van enkele andere bedrijfsruimten: een *Timmerwinkel* (Nieuwstraat 21rood), een *Magazijn van ornamenten* (Steenstraat 8), een *Bestelhuis* (Kolfstraat 7: *bij de firma V. Padlina*) en een *Erf en bergplaats* (Vest 58).

In of kort vóór 1901 is Carel A. Tenenti gestopt met de firma en is hij samen met zijn vrouw verhuisd naar een woning in de Oudenhovenstraat 3. Lang heeft hij niet van zijn pensioen kunnen genieten: op 22 oktober 1901 is hij overleden.

Carel Jacobus Johannes Tenenti, bouwkundige en architect

Zoals hierboven beschreven, begon Carel J.J. Tenenti (1866-1927) in het bedrijf van zijn vader. Vanaf 1887 wordt hij onder de vleugels van dat bedrijf genoemd als *bouwkundige*, vanaf 1897 als *architect*. Hij bleef echter ook nog lang eigenaar van de schoorsteenvegerij.

Pas op 1 januari 1903 deed hij dit bedrijf over aan Joseph Bettinelli en Pieter Martinetti, die het zouden voortzetten in de panden Kolfstraat nr. 7 en Steenstraat nr.

Tenenti, C. J. J., (Firma Carel A. Tenenti),
bouwkundige, Nieuwstr. 21r.

Carel A. TENENTI,
*Metselaar, Timmerman, Stukadoor,
Aannemer,
Schoorsteenveger en Rookverdrijver.*
Nieuwstraat 21. Telefoonnummer 219.

Heden overleed tot onze
diepe droefheid onverwacht,
na een langdurige ongesteld-
heid onze geliefde Echtgenoot,
Vader en Behuwdvader, de
Heer

CAREL A. TENENTI,
na voorzien te zijn van de
H.H. Sacramenten der Ster-
venden, in den ouderdom van
ruim 63 jaren.

Wed. C. A. TENENTI—
PENDERS.
CAREL TENENTI Jr.
M. TENENTI—KEUSS.
Dordrecht, 22 October 1901.
Oudenhovenstraat 3. 21

Overlijdensadvertentie van Carel A. Tenenti,
oud 63 jaar, Oudenhovenstraat 3 (Rotter-
damsch Nieuwsblad, d.d. 26-10-1901).

18.²¹ Omdat beiden sinds jaren bij zijn firma werkzaam waren geweest, durfde hij hen met vertrouwen aan te bevelen. Eind jaren negentig van de 19^{de} eeuw begon Carel J.J. Tenenti zich te manifesteren in het maatschappelijk leven. Zo werd hij lid van het *Comité tot viering van den Oranjedag* (1897...1906), van de vrijwillige brandweer als *Commandeur* van Brandkring D (1899) en van de Vereeniging Dordrechtsche Ambachtsschool (1911...1913). Ook op zijn vakgebied werd Carel J.J. Tenenti actief binnen Dordtse organisaties: hij werd lid van de Vereeniging tot Instandhouding van Oude Gebouwen (1899...1913) en van het Teekengenootschap Pictura (1906).²² Als

Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen.

Opgericht 27 November 1899.

Mr. J. C. Overvoorde, voorz., Bas Veth,
onder-voorz., Adr. Schotel, secret., Jac. Schotel
J.Rza, penningm., H. E. v. d. Kaa, S. B. Gelders,
H. W. Veth, H. A. Rons, C. A. Tenenti,
Hiddo Nijland, R. Larij en P. van Driel.

De ledenlijst van de Vereeniging tot Instandhouding van Oude Gebouwen in 1899.

BINNENLANDSCH NIEUWS.

Te Dordrecht zijn officieel candidaat gesteld voor de verkiezing van een lid van den Gemeenteraad de heeren C. J. J. **Tenenti**, architect, (Kath.), en J. H. Reinhardt, administrateur van de coöperatieve bakkerij „Vooruit” (soc.-dem.). De stemming is bepaald op Donderdag 29 October.

Krantenbericht van de gemeenteraadsverkiezing van 1910 (Nieuws van den Dag, d.d. 11-10-1910).

echtpaar Tenenti-Keuss woonde aanvankelijk boven het bedrijfspand Nieuwstraat 21, maar vestigde zich in 1911 op een nieuw woonadres: Steegoversloot 75, gelegen tussen Vest en Museumstraat.

Daar werd het echtpaar getroffen door een tragedie, die grote invloed gehad lijkt te hebben op hun verdere leven. In april 1916 plaatste het echtpaar Tenenti-Keuss een advertentie met de kennisgeving van *de ontijdige geboorte van een levenlozen jongen*.²⁶

overtuigd rooms-katholiek was hij de favoriete architect van opdrachtgevers en instellingen uit die kring.²³ In 1910 was hij kandidaat (Kath.) voor de gemeenteraadsverkiezing, namens de *vereenigde rechtsche partijen*. Hij werd niet gekozen: met 707 stemmen verloor hij van J.H. Reinhardt van de SDAP, die 1.045 stemmen kreeg.

In 1900 trouwde Carel J.J. Tenenti met Maria Adriana Keuss.²⁴ Zijn vrouw kwam uit de buurt: haar vader was eigenaar van Keuss Modemagazijnen op de Voorstraat 196-198-200 (later: Voorstraat 244), welk bedrijf een pakhuis en achteruitgang had aan de Steenstraat.²⁵ Het

21 Dordrechtsh Nieuwsblad, d.d. 20-3-1903.

22 Ledenlijst Pictura 1906 (SAD 206, inv.nr. 244).

23 Hij was o.a. de ontwerper van de Sint-Josephkapel (Sint Jacobsplein) en de pastorie van de Sint-Bonifatiuskerk (Kuipershaven).

24 Geboren 14 september 1877 in Dordrecht als dochter van Joseph Lucas Eduard Keuss en Johanna Straathof.

25 Algemeen Handelsblad, d.d. 22-9-1919.

26 Nieuwe Rotterdamsche Courant, d.d. 8-4-1916.



*Het woonhuis op Steeg-
oversloot 75, thans
nummer 261.*

Wellicht is het echtpaar deze klap nooit te boven gekomen; uit het huwelijk werden geen kinderen meer geboren. Korte tijd later verhuisden zij naar Den Haag, waar een woning werd betrokken op het chique Nassauplein. Het aantal door Carel Tenenti



Advertentie in het Algemeen Handelsblad d.d. 13-12-1927.

ontworpen gebouwen in Dordrecht verminderde en de banden met Dordrecht werden langzaam losser. Op 12 december 1927 overleed Carel J.J. Tenenti onverwachts op 61-jarige leeftijd in Den Haag. Na de plechtige uitvaartdiensten in de parochiekerk Sint-Jacobus in de Parkstraat, werd hij begraven op de rooms-katholieke begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Den Haag.

Vroege werken 1887-1901

Het is interessant om te kijken naar een aantal vroege werken van Carel J.J. Tenenti, ontworpen onder de vlag van het bedrijf van zijn vader Carel A. Tenenti. Het gaat dan met name om werken uit de periode tussen 1887 en 1901: vanaf het jaar waarin hij voor het eerst wordt vermeld als *bouwkundige*, tot het jaar waarin zijn vader is overleden. Uiteraard is het binnen het bestek van dit artikel niet mogelijk tot een complete opsomming te komen, maar het is fascinerend om te zien hoe snel deze jonge architect met gedurfde ontwerpen naar buiten trad.

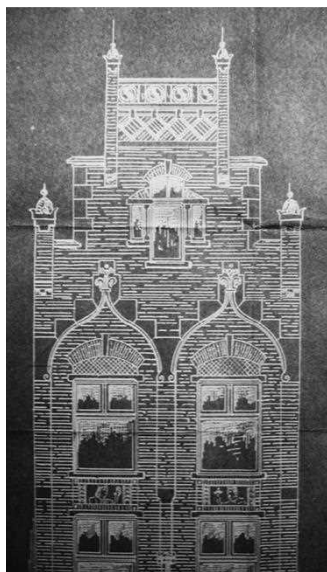


Doorbraak tussen Nieuwehaven 50 en 49.

In november 1894 werd namens eigenaar August Wils door architect Carel Tenenti toestemming gevraagd voor een verbouwing van de panden Nieuwehaven 49 en 50.²⁷ Hij was toen 28 jaar oud. De tekening is bewaard gebleven en laat zien, dat het gaat om een doorbraak op de eerste verdieping tussen de twee panden,²⁸ die bereikbaar werd gemaakt via een monumentaal trapje. Via een gangetje kwam men dan aan de voorzijde van Nieuwehaven 49 in een vrijwel volledig nieuw ingerichte kamer. In tegenstelling tot bij nr. 49, is zijn ingreep in het interieur van Nieuwehaven 50 nog goed herkenbaar: behalve de doorbraak op de eerste verdieping en twee vensters op de lichte hof, bestaat deze met name uit de monumentale trap.

In maart 1898 werd door architect Carel Tenenti de aanvraag ingediend voor de verbouwing van de bloemenwinkel van J.L.H. Germ in de Wijnstraat (thans nr. 148). Het is vooral de gedurfde vormgeving van de voorgevel aan de Wijnstraat die opvalt.²⁹ De drukke

versieringen, met natuurstenen ornamenten, afwijkend gekleurde metselwerklagen en de twee tableaux met pauwen, staan met één been in de eclectische stijl van de late 19^{de} eeuw en met het andere in de vroege Jugendstil of art nouveau.



Eenzelfde tussenpositie is te zien bij een volgend ontwerp, daterend uit 1899: een woon/werkhuis gelegen op Buiten Walevest 5/6, met aan de achterzijde woningen en een pakhuis op Binnen Walevest 157-165. Bij Buiten Walevest

Tekening en huidige aanzien van de gevel Wijnstraat 148.

27 SAD 209, inv.nr. 86, bouwaanvraag nr. 601, d.d. 2-11-1894; het levensverhaal van August Wils wordt beschreven in een artikel elders in dit tijdschrift.

28 SAD 209, inv.nr. 172, tekening bij bouwaanvraag nr. 601, d.d. 2-11-1894.

29 SAD 752, inv.nr. 12388, d.d. maart 1898.



Het pand in de Nieuwstraat – detail uit een foto van H.G. Beerman 1920-31 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1182).



Buiten Walevest 5/6.

5/6 zijn in de panelen van de erkers en op de plafonds in de stijlkamers van de eerste verdieping diverse art-nouveau motieven herkenbaar. In 1900 (ver)bouwde Carel Tenenti het eigen pand Nieuwstraat 21.³⁰ Typerend zijn de druk geornamenteerde dakrand met hardstenen hoekornamenten, daaronder een rand met tegels in floraal motief, de lijnen van lichter gekleurd metselwerk in de gevel en de ijzeren ligger als puibalk. Boven de puibalk stonden binnen een witte band oorspronkelijk de letters CAREL A. TENENTI op een in jugendstil gedecoreerde ondergrond.

Voor de Sint-Josephkapel op het huidige Sint Jacobsplein werd op 8 juli 1901 de eerste steen gelegd, waarna de kapel op 19 november 1901 kon worden ingewijd.³¹ Het eenvoudig uitgevoerde kerkgebouw met half rond aangebouwd koor en uitgebouwd portaal is conservatiever dan eerdere ontwerpen van Tenenti. Eclectische elementen hebben de overhand, bijvoorbeeld in de gotische vensterpartijen en het romaanse koor. Aan de voorzijde staat in de nok een kleine, houten klokkentoren.³²

In het jaar 1902 ‘vond’ Carel J.J. Tenenti zijn eigen stijl, met name in de ontwerpen van meubelmagazijn Zwijsen & Co. (Voorstraat 180, nu Kunsttuileen) en het Oranjehotel

30 SAD 209, inv.nr. 178, tekening behorende bij bouwaanvraag nr. 454(?).

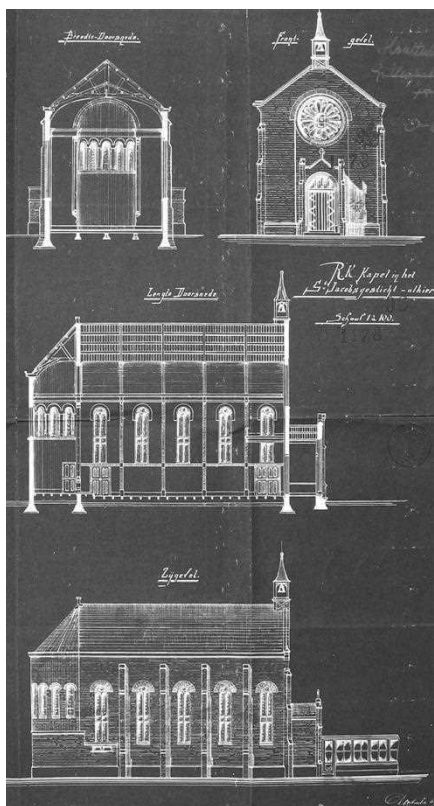
31 Fred van Lieburg, *Heilige plaatsen in een Hollandse stad*, p. 136-138.

32 SAD 752, inv.nr. 2149.



Foto van de achterzijde tijdens de afbraak van de buurpanden, gezien vanaf de Steenstraat - H. Boshoven 1967 (afb. Beeldbank DiEP 554-33293).

(Johan de Wittstraat, afgebroken 1963). Maar het voert te ver om deze en de vele daarna volgende ontwerpen van Carel J.J. Tenenti hier te behandelen: voor de architectuurgeschiedenis van Dordrecht zou een nauwkeurige beschrijving van zijn totale oeuvre echter zeker van belang zijn.



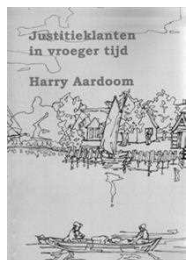
Geveltekeningen 1901 (SAD 752, inv.nr. 2149) en foto van de Sint-Josephskapel, huidige toestand.

Boekennieuws

Stadsbibliothecaris Jan Alleblas¹ signaleert nieuw verschenen boeken over de geschiedenis van Dordrecht.



Ras-Dordtenaar Jaap Bouman – volgens eigen zeggen de elfde generatie op het eiland – schrijft al dertig jaar stukjes over de geschiedenis van Dordrecht. Hij begon in 1982 bij de Dordtse editie van Het Vrije Volk en vulde tot april 1986 met anderen 150 afleveringen van De Waslijn van Dordrecht. In 1989 stapte Jaap over naar De Dordtenaar (later AD/De Dordtenaar), waar hij zijn eigen rubriek Dordt Eigen-Aardig kreeg. Inmiddels zijn van zijn hand bijna duizend artikelen over de meest uiteenlopende onderwerpen uit de rijke Dordtse historie verschenen. De oogst van het eerste jaar werd al eens in een boek gebundeld. En nu verschijnt opnieuw een verzameling oude afleveringen, geactualiseerd en aangevuld met opmerkingen van lezers en extra foto's, deels in kleur. Deze, in eigen beheer uitgegeven 'glossy' van wat als het aan de auteur ligt een tweemaal per jaar verschijnende reeks wordt, bestaat uit 25 afleveringen. Aan bod komen o.a. de Dordtse paardentram, het oudste kinderdagverblijf van Nederland, de annexatie van Zwijndrecht, de eerste auto, galeiboeven op een Dordts schip, de vliegweek van 1911, schrijver Jan Snoep en – ter bevordering van de verkoop – bloot in Dordrecht. *Dordt Eigen-Aardig* is voor € 21,95 te koop in de boekhandel en bij Mellow Yellow in de Blindeliedengasthuissteeg.



Zonder veel ophef verscheen in december 2012 een alleraardigst boekje over de rechtspraak in vroeger tijden. Auteur Harry Aardoom kwam in zijn werk als politiearts vaak in contact met arrestanten. Het wekte zijn belangstelling voor de sociale aspecten van de vroegere rechtspraak. Hij doorzocht de archieven van de Hoge Vierschaar van Zuid-Holland, de Hoge Vierschaar van de heerlijkheid Strijen en het Gerecht van Dordrecht. Tot in de Franse Tijd immers bezaten de steden en de hoge heerlijkheden (zoals in onze omgeving Papendrecht en Strijen) de hoge jurisdictie, hetgeen wil zeggen dat de graaf hun het recht had verleend eigen inwoners te berechten. In de overige dorpen mochten de schepenen slechts optreden tegen overtreders van de wet. Voor de berechting van zwaardere misdaden waren zij aangewezen op de rechters van het baljuwschap (district) waartoe het dorp behoorde. In de wijde omgeving van Dordrecht was dat het baljuwschap Zuidholland. Baljuw en schepenen hielden hun zittingen in het Dordtse stadhuis en de galg waaraan de veroordeelden werden gehangen stond op de Zwijndrechtse oever, naast die van het Dordtse Gerecht.

Aardoom geeft een beknopt overzicht van de verschillende rechtbanken en behandelt vervolgens een groot aantal vonnissen, onderverdeeld in hoofdstukjes als overheid en democratie, het sociale leven, harde criminaliteit, messentrekkerij, zwendel, huwelijk en gezin, overspel, huiselijk geweld en hangjongeren. Het oudste vonnis is dat uit 1336

1 Bibliotheecaris van Erfgoedcentrum DiEP.

tegen de baljuw zelf, het jongste stamt uit 1810. Alle zaken zijn samengevat en van een persoonlijke noot, toelichtende aantekeningen en een bronvermelding voorzien. Met elkaar schetsen ze een beeld van een tijd waarin geselen, brandmerken en verbanning de dagelijkse praktijk was. *Justitiekanten in vroeger tijd*, uitgegeven in eigen beheer en gedrukt bij Ridderprint BV te Ridderkerk, is voor € 16,00 te koop bij boekhandel Vos & Van der Leer.



In de serie Verhalen van Dordrecht verschenen eind 2012 weer twee deeltjes. In deel 24, *De Munt van Holland, een beknopte historie van de Dordtse Munt* behandelen Herman A. van Duinen en Cees Esseboom de geschiedenis van de Dordtse Munt, die ergens in de 13^{de} eeuw begint. In ieder geval werd er onder graaf Jan 1 (1296-1299) geld in Dordrecht geslagen. Maar pas onder hertog Albrecht van Beieren werd in 1367 de Munt als grafelijke instelling gesticht in het gebouw tussen Voorstraat en Doelstaat, waar tot 1807 alle munten voor het gewest Holland werden geslagen. Hoe dat in zijn werk ging en wat er allemaal bij kwam kijken, wordt door de auteurs op nauwgezette wijze uit de doeken gedaan.



In *Schouwburg Kunstmin – Podium, passie en publiek* schetsen Geesken Bloemendal-ter Horst en Elisabeth van Heiningen in het kort de geschiedenis van het toneel in Dordrecht en wat uitvoeriger de Vereeniging Kunstmin en het Kunstmin van achtereenvolgens de architecten Langenberg, Verheul, Van Ravesteyn, Rouw en De Kock en Greiner, Van Goor en Huijten. In het tweede deel komt de programmering door de jaren heen aan de orde. Beide boekjes zijn rijk geïllustreerd en zijn hun prijs van slechts € 2,95 uiteraard meer dan waard.

Deeltje 25 werd door de initiatiefnemers Frits Langschmidt, Rita Heiden en Jan Vlot aangekondigd als laatste van de reeks. Maar inmiddels is bekend geworden dat het Historisch Platform en de stichting Illustre Dordracum de serie voortzetten en dat Van Duinen en Esseboom de redactie gaan vormen. Binnenkort verschijnt van beide heren deel 26 over de Dordtse stadspoorten.



Dat de wijn- en houthandel voor Dordrecht van grote importantie waren, weet elke Dordtenaar. Maar dat de suikerraffinage, met name in de 18^{de} eeuw, ook belangrijk voor de stad is geweest, was tot voor kort vrijwel onbekend. Daar is door de publicatie van *Een zoete belofte – suikernijverheid in Dordrecht (17^{de}-19^{de} eeuw)* nu verandering in gekomen. Dordrecht was met 16 suikerraffinaderijen tegelijk in bedrijf een speler van belang, al kon het zich niet meten met Rotterdam, dat er 40 had, en Amsterdam dat er 120 telde. De hoofdmoot van deze als jaarboek 2012 van de Historische Vereniging Oud-Dordrecht verschenen publicatie vormt de beschrijving van de verschillende raffinaderijen, waaronder het West-Indisch Huis in de Wijnstraat/Kuipershaven, Stokholm aan de Wolwevershaven, Het Suikervat (tegenwoordig Merz) aan de Korte Kalkhaven en De Spijkermand aan de Kuipershaven door Jan Willem

Boezeman en Kees Sigmond. Van Lodewijk Hulsman is het inleidende artikel over de vroegmoderne suikerconsumptie, Louis van Empelen behandelt de techniek van de suikerraffinage, Sjoerd de Meer schrijft over Dordtenaren overzee, Kees Sigmond over de West-Indische Compagnie en het West-Indisch Huis, Irene Dewald over suikerraffinadeurs in Dordrecht en Marijke Brand over de 19^{de}-eeuwse Beetwortelsuikerfabriek aan de 's-Gravendeelsedijk. Aan de basis van dit boek stond Riek van Blokland-Visser, die jarenlang gegevens over de opkomst, bloei en ondergang van de suikernijverheid in Dordrecht verzamelde en die beschikbaar stelde voor dit rijk geïllustreerde en fraai vormgegeven boek, dat de leden van Oud-Dordrecht inmiddels hebben ontvangen en anderen voor € 15,95 kunnen kopen via de website of de boekhandel.



Op 7 november 1969 opende Bart van Dulmen in de voormalige sigarenwinkel van Lighaam op de Voorstraat een zaak die tot een begrip in Dordrecht en omgeving zou uitgroeien: boekhandel deBengel. Aanvankelijk nog als nevenvestiging van de Rotterdamse Boekenbeurs, waar Van Dulmen in 1942 als loopjongen was begonnen, maar al na een half jaar wist hij moederbedrijf en dochter in handen te krijgen en kon de bloei beginnen. Naast de boeken waren het in de beginperiode vooral de witte platen en iets later de legale popelpees – die overal fl. 21 kostten maar op de bovenverdieping van deBengel voor fl. 14,90 aan de man werden gebracht – de witte songbooks, alternatief drukwerk en posters die de zaak bij een jeugdig publiek populair maakten. Nadat de platen waren verdwenen, kwam er in de kleine winkel meer ruimte voor boeken en vulde een aantal literaire uitgevers de zaak met hun complete fonds. In 1993 werd zelfs een filiaal opgericht voor de verkoop van in prijs verlaagde en nieuwe, iets beschadigde, boeken onder de naam 't Ramsjgat, eerst aan de Groenmarkt, later aan de Voorstraat. Bart van Dulmen, die deBengel in 1999 aan medewerker Gerrit Jan Kruidenier verkocht maar zelf nog actief bleef in 't Ramsjgat, beschreef in *Geen dag zonder boek, een beeld van deBengel* de geschiedenis en verhaalt daarbij in een vlotte en uiterst leesbare stijl onder veel meer de innige band met schrijvers als Kees Bud-dingh', Jan Eijkelboom en Gerard Reve, Dordtse collega-boekhandelaren, het Kunst-rondje Dordt en de Dordtse Boekenmarkt, waarvoor hij het initiatief nam. Te koop bij, waar anders, de nieuwe Bengal en 't Ramsjgat voor € 20,00.



Huis in de branding. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Dordrecht-Centrum is de titel van het schitterend uitgevoerde boek dat L.J. van Valen en M.A. Kempeneers sr. schreven over de kerk die ontstond na de Afscheiding van 1834. In Dordrecht kwam de gemeente begin 1836 van de grond, toen gelovigen die de Hervormde Kerk de rug hadden toegekeerd op de zolder van de koekenbakkerij van Alexander de Visser in de Prinsenstraat hun samenkomsten gingen houden. In 1840 nam de gemeente de houten schouwburg in het Kromhout als vergadergebouw in gebruik en later volgden onderkomens aan de Kuipershaven (voormalige rooms-katholieke schuilkerk), Museumstraat (Kunstkerk) en Cornelis de Wittstraat. Totdat in 1921 het imposante kruisvormige kerkgebouw op de hoek van de Singel en de Dubbeldamse-

weg naar een ontwerp van H.A. Reus in gebruik kon worden genomen, dat onlangs ingrijpend werd gerestaureerd.

Van Valen en Kempeneers beschrijven de geschiedenis van meer dan 175 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk inclusief de predikanten die de gemeente dienden en de splitsingen en samensmeltingen waarmee men te maken kreeg. Bijlagen in de vorm van naamlijsten van ambtsdragers, bronnen, chronologische overzichten en een tijdsbalk completeren de tekst. Het boek, uitgegeven op het royale formaat van 29 x 25 cm, telt 440 bladzijden en is rijk geïllustreerd. Het is te bestellen voor € 29,95 via M.A.Kempeneers@kpnplanet.nl



De geschiedenis van het bedrijf Van Twist gaat terug tot 1836. Willem van Twist begint dan een stalhouderij aan de Binnen Kalkhaven en voegt daar in 1859 een tweede stalhouderij annex sleperij aan de Varkenmarkt aan toe, waardoor naast verhuur van paarden en rijtuigen ook goederenvervoer en verhuizingen tot de mogelijkheden gaan behoren. Nazaten zetten het familiebedrijf voort en nemen in 1909, als inmiddels ook de garages hun entree hebben gemaakt, stalhouderij Ponsen over, die uiteindelijk in 1957

als laatste Dordtse stalhouderij geveild wordt. Het onderkomen is dan al verplaatst van Varkenmarkt naar 's-Gravendeelsedijk van waaruit het bedrijf verhuizingen, scheepsbevrachting, internationaal transport, zwaar vervoer en kraanverhuur regelt. Daarnaast is er een automobielfabriek aan de Nijverheidsstraat en zijn er verspreid over de stad garages, showrooms en benzinepompen. En dan is er nog het personenvervoer in de vorm van paardentram, busonderneming EDAD en taxibedrijf Twitax. In 1948 volgt een fusie met de Schiedamse jachtwerf Kemper.

Op 28 februari 2013 vierde het bedrijf, dat sinds 2006 is gevestigd aan Keerweer 62, zijn 175-jarig jubileum. Bij die gelegenheid werd het predicaat Koninklijk verleend. De genodigden kregen het rijk geïllustreerde *175 jaar Van Twist*, samengesteld door oud-directeur Rob van Twist en Gitte Peeters. Belangstellenden in de Dordtse industriële geschiedenis kunnen dit prachtige jubileumboek kopen bij de Bengel voor € 45,00.

Binnenkort te verschijnen:

- Cor Prins, *Terugblik op Dordrecht in de jaren 30 tot 50*. Van de schrijver van *Een jochie uit Krispijn*. Uitgave boekhandel Vos & Van der Leer. Prijs € 19,95; bij voorintekening € 17,50.
- Ineke Middag, Riny Benschop en Teun de Bruijn (redactie), *Historische atlas van Dordrecht; stad in het water*. Beschrijving telkens met een kaart als uitgangspunt, van de ontwikkeling van stad en omgeving. Uitgave Vantilt, Nijmegen. Introductieprijs tot 1 augustus € 24,50; daarna € 29,50.
- *DFC 130 jaar*. Supplement op het jubileumboek *DFC 1883-2008* met nooit eerder gepubliceerde foto's en verhalen vanaf 1883 tot 2008 en een aanvulling in woord en beeld tot 2013. Het boek is 128 pagina's dik, gebonden. Prijs € 35,00; voor leden van Oud-Dordrecht tot 1 juli € 27,50 of (bij verzending per post) € 30,00 door overmaking op rekening 81.80.41.072 t.n.v. A.P. Heijstek te Bergen op Zoom onder vermelding van: DFC 130 jaar - korting OD.

Bericht van de redactie

Dit laatste halfjaar heeft zich een aantal veranderingen voltrokken binnen de redactie. Nadat vorig jaar bij hem een slopende ziekte was vastgesteld, heeft Genus Brand zich in februari j.l. afgemeld als lid van de redactie. Zijn toestand verslechterde daarna snel en op 4 mei is hij overleden. Genus was redactielid vanaf juni 2011 en heeft steeds met groot enthousiasme zijn taken vervuld. De redactie zal het voortaan moeten doen zonder zijn nuchtere visie en wetenschappelijke knowhow. Wij wensen zijn vrouw Marijke, kinderen en kleinkinderen veel sterkte toe.

Eind vorig jaar heeft Peep Besnard laten weten na het decembernummer te willen stoppen met het redactiewerk. Zij is vanaf juni 2011 een actief en betrokken lid van de redactie geweest. De redactie zal haar inbreng missen, maar respecteert haar besluit om te kiezen voor andere bezigheden.

De overblijvende vier redactieleden zijn verheugd dat het team inmiddels is versterkt met Elly van Horssen, voorheen lid van de activiteitencommissie van de vereniging. Uiteraard heeft zij deze eerdere rol binnen de vereniging op moeten geven om voldoende tijd vrij te maken voor het redactiewerk. Elly van Horssen, een geboren en getogen Dordtse, is in het middelbaar onderwijs werkzaam geweest als lerares Frans en is actief in het Genootschap Belle van Zuylen. Wij hebben het volste vertrouwen in een goede samenwerking.

Als gevolg van recente reorganisaties binnen de gemeente Dordrecht is de uitgave van DiEP Magazine per september 2012 beëindigd. Jan Alleblas, bibliothecaris van Erfgoedcentrum DiEP, is bereid gevonden de rubriek *Boekennieuws* die hij daarin had voort te zetten in ons tijdschrift. Wij zijn hem en Erfgoedcentrum DiEP hiervoor zeer erkentelijk. Daarmee heeft ons tijdschrift weer een volwaardige boekenrubriek, met recensies van nieuw verschenen boeken die de geschiedenis van (het Eiland van) Dordrecht tot

onderwerp hebben.

Met ingang van deze jaargang wil de redactie steeds een wisselende afbeelding, afkomstig uit een van de artikelen in het betreffende nummer, op de omslag plaatsen. Voorlopig (vanwege de kosten) in één basiskleur, maar als er budget voor is wellicht volgend jaar in kleur.

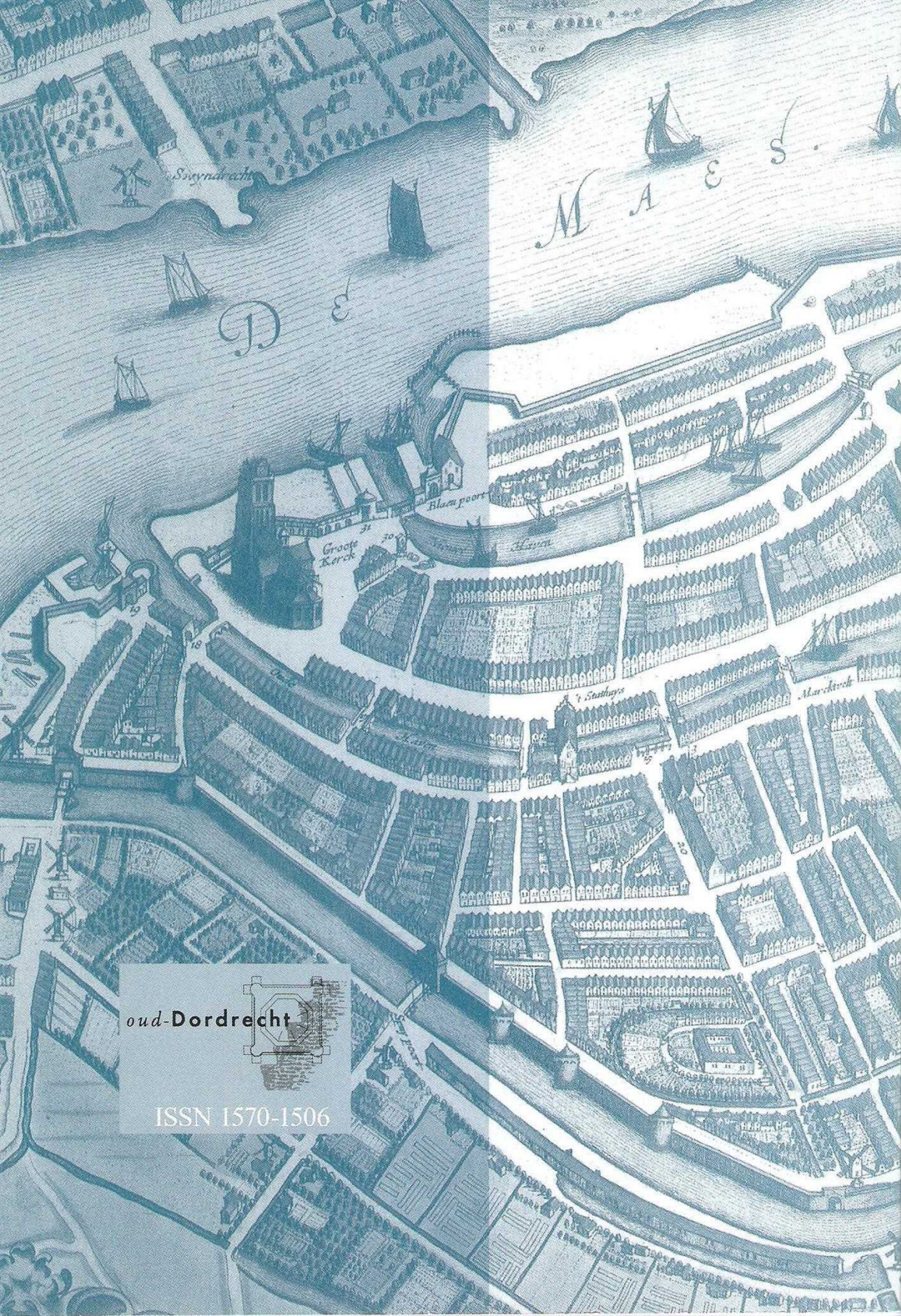


De huidige redactie (van links naar rechts): Jan van Tour, Elly van Horssen, Jan de Heus, Marloes Bax-Besemer en Kees Sigmond.

Inhoud

Bestuursbericht		2
Dordrecht als centrum van de Rijsleepvaart in het stoomtijdperk	Michiel van Mourik Broekman	5
Een oud-zouaaf in Dordrecht en zijn geschiedschrijvende priesterzoon (1)	Max van de Sandt	16
Op zoek naar een gecrashte Spitfire-piloot	Willem van Dranen	26
Onderzoek naar het Clarissenklooster en de Latijnse school aan de Nieuwstraat 60-62	Marc Dorst	31
Criminaliteit en welvaart in Dordrecht 1749-1800 (5)	Hans Blok	40
Debatavond Dordtse puien	redactie	49
De Groothoofdspoort en de wapens van Heusden en Geertruidenberg	Sander van Bladel	50
Gedeporteerde joodse kinderen uit Dordrecht	Gert van Engelen	57
Schetsen uit Dordtse akten (12)	Kees Sigmond	70
‘Watersnood’ in Dordrecht anno 2013	Jean van Wageningen	74
Willy van Heeren-de Geus, een leven lang in Dubbeldam	Klaas van der Knijff	85
Lezers reageerden		89
Zeldzame foto’s van Daniel Crena de Iongh	Gert van Engelen	91
Carel Tenenti: schoorsteenveger of architect?	Kees Sigmond	94
Boekennieuws	Jan Alleblas	106
Bericht van de redactie		110
Vereniging Oud-Dordrecht		111
Advertenties		112

Afbeelding omslag: detail van een tekening van de Groothoofdspoort gezien vanaf de rivierzijde, door J. Rutten ca. 1870 (afb.: Beeldbank DiEP 551-40129).



oud-Dordrecht



ISSN 1570-1506